

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Journal of the Faculty of Divinity of Çukurova University

Cilt / Volume: 23 • Sayı / Issue: 2 • Aralık / December 2023 • 132-155

e-ISSN: 2564-6427 • DOI: 10.30627/cuilah.1364012

TERAKKİ, CEDİT VE DİN: MÜSLÜMAN-TÜRKÜN DEVLETE TEŞNELİĞİNİN ZİHNİYET ANALİZİ

Progress, Jadid and Religion: A Mental Analysis of the Muslim-Turk's Assent to the State

Orhan ÇAKMAK

Dr., İktisatçı

PhD, Economist

orhan.cakmak@orhinvest.com

<https://orcid.org/0000-0002-3759-4186>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/ Received: 21.09.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 02.11.2023

Yayın Tarihi/Published: 31.12.2023

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Orhan Çakmak).

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif/Copyright: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Published by Çukurova University Faculty of Divinity, 01380, Adana, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

TERAKKİ, CEDİT VE DİN: MÜSLÜMAN-TÜRKÜN DEVLETE TEŞNELİĞİNİN ZİHNİYET ANALİZİ

Progress, Jadid and Religion: A Mental Analysis of the Muslim-Turk's Assent to the State

İlim öğrenilen değil, tatbik edilendir.
Tatbik edilmeyen ilim, geçmeyen para gibidir.
İmâm-ı Şâfiî

Öz

Sosyo-ekonomik gelişmişlik kavramına ilişkin analizlerde insan faktörü, başat rol olmaya devam etmektedir. Günümüzde gelişmişliğin başat faktörü olan bireyin zihniyet anlayışı, birçok bilim dalının ortak çalışma alanı haline gelmiştir. Bu kapsamda dini anlayışın ve ahlaki değerlerin terakkiye giden yoldaki menfi ve müspet etkileri bu çalışmada, doğu-batı mukayesesi şeklinde ele alınmıştır. Çalışmada binli yılların başında zihniyet dünyamızın köreltilmesi ve devlet-piyasa sarkacı açısından iktisadi refah yüklenicisinin devlet olması tercihine dini anlayış saikleri ile zorlanmanın bedelinin, terakki ve cedit açısından analizi ve zihniyet çözümlemesi yapılmıştır. Tarih, sosyoloji, teoloji ve iktisat ilminin bileşkesi olan bu çalışma, interdisipliner bir analiz içermektedir. Çalışmada; devlet ile beraber dini anlayışın, ilmiye sınıfı ve devlet yöneticilerinin ortak çıkarına hizmet eden bir bakış açısıyla ele alınmasının, Müslüman-Türk'ün kamusal teşneliğine dini-ahlaki ve kültürel zemin olduğu izah edilmiştir. Tarihsel süreç iktisat ve din sosyolojisi (Weber-Ülgener) ile incelemeye tabi tutularak zihniyet çözümlemesi yapılmış ve günümüzdeki durum ile mukayese edilerek çözüm önerileri sunulmuştur. Çalışmada dönemsellik ihmal edilmiş olup terakki ve cedit konusu, İnsani Gelişme Endeksi verilerine ve doğu-batı ayracı ise sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyesi üzerine inşa edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din, İktisadi Zihniyet, Weber-Ülgener, Nizâmiye-Bologna, İnsani Gelişme Endeksi

Abstract

The human factor continues to play a dominant role in analyses of the concept of socioeconomic development. Today, the mentality of the individual, which is the dominant factor of development, has become a common field of study for many disciplines. In this context, the negative and positive effects of religious understanding and moral values on the road to progress are discussed in this study as an east-west comparison. In the study, an analysis of the cost of blunting our world of mentality at the beginning of the millennium and being forced to choose the state as the economic welfare contractor on the state-market pendulum with the motives of religious understanding is analyzed in terms of progress and jadid and a proposal for mentality analysis is presented. This study, which is a combination of history, sociology, theology, and economics, includes an interdisciplinary analysis. In the study, it is explained that the understanding of religious life together with the state, which serves the common interest of the scholarly class and the state rulers, is the religious-moral and cultural basis for the Muslim-Turk's public display. The historical process has been analyzed with the sociology of economics and religion (Weber-Ülgener), the mentality has been analyzed, and solutions have been proposed by comparing with the current situation. In the study, periodicity is neglected as the subject of progress and jadid is based on the Human Development Index data, and the east-west distinction is built on the level of socioeconomic development.

Keywords: Religion, Economic Mentality, Weber-Ülgener, Nizâmiye-Bologna, Human Development Index

GİRİŞ: METODOLOJİK YÖNTEM

İnsanoğlunun ihtiyacının önemli bir kısmını sanal ortamdan tedarik ettiğine şahitlik ettiğimiz bu günlerde, terakkinin ve cedit anlayışının kıymetini daha fazla bilmemiz gerektiğini tecrübe ederek, öğrenmek zorunda kaldık. En önemlisi de bu tecrübe şunu fark ettirdi ki terakki ve cedit; irka, renge, dile, bölgeye ve dine göre bir ayrıcalık yapmadan herkesin istifadesine sunulmaktadır. Ayrıca zaman problemini de ortadan kaldıran bu muazzamlığı sunan “insan ortak aklının oluşum süreci” önemli bir husus olarak ele alınması gerekmektedir.

Bu çalışmanın amacı, kısaca teknoloji olarak ifade edebileceğimiz olgunun temelinde yatan ve en güzel ifadesi ile “terakki ve cedit” kavramlarının inkişaf ettiği topraklardaki kerameti anlamamız gerektiğini incelemektir. Dini, milliyeti ve kültürü birbirinden farklı bireylerin ortak akıl ile ürettiği terakki ve cedit nimetlerinin insanlığa olan faydası, artık tevil götürmez bir gerçekliktir. Bu imkânların inkişaf ettiği coğrafya, ne yazık ki Türk-İslâm coğrafyası ile genel itibarıyla kesişmiyor. Elbette ki bireysel bazda inkişafın merkezinde yer alan Türk-İslâm mensupları vardır. Ama coğrafya olarak tarihsel mazimizde yer alan ve üzerine tumturaklı nazımlar, nesirler döktürdüğümüz beldeler, neden bu inkişafın parçası olamadı? Her türlü ilmi gelişmenin altında imzası olan İslâm düşünürlerinin coğrafyaları, tatbik sahası haline neden dönüşemedi? Neden güzellemler yaptığımız coğrafyalar ve şahıslar, her türlü bilimsel çalışmaya önyak olmuş da tatbikine duyarsız ve kayıtsız kalmış? Bu durum tesadüf mü, yoksa tercih mi? Bu sorulara cevaplar aramak, bu çalışmanın amacıdır.

Bu sorulara cevap ararken hareket noktamız “dini anlayış” olmakla beraber, esas yaklaşımımız “zihniyet çözümlemesi” üzerinedir. Diğer bir ifadeyle dini anlayışın iktisadiyata bakış açısı, bu çalışma için mihenk taşıdır. Şunu açıkça önden belirtelim; terakki ve cedit, iktisadi bir çıktıdır. O zaman kıymetli olan iktisadi imkânlara ulaşmak ve bunları değerlendirecek bir iktisadi örgütlenme tarzının oluşumudur. İktisadi örgütlenme tarzı ve devletin iktisadi hayatta konumlandırıldığı çerçeve; refahın, terakkinin ve huzurun temel belirleyicisi olmaktadır. İktisadi örgütlenme tarzının oluşumunun dini anlayış temelli zihniyet analizi, çalışmanın ana çerçevesini oluşturmaktadır.

Çalışmada Türk-İslâm tarihine özgü değerlendirmelerde; İslâm’ın sosyo-ekonomik veçhesini yorumlama, aktarma ve tashih etme süreçlerindeki din adamları ile kamu yöneticileri açısından (karar alma mekanizması) meseleye bakılmıştır. Bu açıdan İslâm’ın mücerretliği ile ilgili herhangi bir sorun olmadığı, çalışmanın ön kabulüdür. O zaman temel problem; terakki ve cedit giden süreçteki dini algının, Müslüman-Türkün zihninde (karar alma mekanizmasının aktörlerinde) sosyo-ekonomik anlamda berraklaşmaması kaynaklı olarak (devlet-din adamı birlikteliği), ilmi faaliyetlerin inkişaf edeceği mümbit şartların oluşmamasıdır.¹

Öncü göstergeler olarak ifade ettiğimiz kısımda özellikle üzerinde durmak istediğimiz husus; iktisadi refaha ulaşmış ülkelerdeki din-devlet birlikteliği anlayışını tartışmaktır. Diğer bir ifadeyle iktisadi gelişmeye ve refaha ulaşmada dini tercihlerin kamusal karar alma ve/veya piyasa şartlarındaki (mâsivâ) etkinlik durumunu çözümlemektir. İktisadi refahın dini anlayışı törpülediği veya lâ-dîmî bir hayatı teşvik ettiği ile ilgili bir saptama yapılmamaktadır. Ancak gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasında “dini anlayış”ın farklı olduğuna ve özellikle dini anlayışın kamusal karar alma sürecinin bir parçası olmadığı üzerinden bir değerlendirme yapılmaktadır.² Burada dikkat çekmeye çalıştığımız husus, gerçek zamanlı veriler ile sürecin daha

¹ F. Sabri Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*, (İstanbul: Derin Yayınları 2006a) 17-18, 113-124.

² Kaldı ki son dönemdeki çalışmalar, bu hususta dini hayata yönelimin, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından büyük farklılık arz ettiğini ortaya koymaktadır. Dünya çapında, iktisadi refah ile daha düşük dini bağlılık arasında açık bir ilişki vardır. Mesela, kişi başına düşen milli gelirin daha yüksek olduğu ülkelerde insanların dinin ameli (taabbüdü) boyutu ile daha az ilgili oldukları ölçümlenmiştir. Ancak, dünyada 80’den fazla ülkede ya resmi bir devlet dini ya da açıkça tercih edilen bir din vardır. Din-devlet birlikteliğine sahip 43 ülke arasında, çoğunluğu (27 ülke, % 63) Fas’tan Pakistan’a kadar Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Güney Asya’ya uzanan geniş bir ülke yelpazesi de dâhil olmak üzere İslâm’dır. Bu ülkelerdeki iktisadi gelişme seviyesi düşük olmak ile beraber birçok insan için din, devletin gücünden ayrılamaz. Bu hususta daha detaylı bilgi için bkz. *Key Findings From the Global Religious Futures Project*, <https://www.pewresearch.org/religion/2022> (Erişim 15.02.2023).

iyi analiz edilmesi için tahmine dayalı analitik (Predictive Analytics) metodun kullanılmasıdır. Tahmine dayalı analitiğin temel metodolojisi; durağan bir zamana tabi olmayan ve var olan sorunun belirlenme, ortaya çıkarılma ve analize tabi tutulması için gerçek zamanlı veriler ile sürecin temel bileşenleri üzerine çıkarımların kavramsal düzeyinin analitik çerçevesinin oluşturulmasıdır.³ Bu tür çıkarımlar, tarihsel eğilimleri analiz etmek ve tahminler geliştirmek için son derece önemlidir.⁴ Bu nedenle çalışmada öncü göstergeler olarak, İnsani Gelişme Endeksi (İGE) ve PEW Research 'ün⁵ dini araştırma verilerini kullandık.

1. ÖNCÜ GÖSTERGELER

İnsani Gelişme Endeksi, Birleşmiş Milletler Kalkınma Ajansı (UNDP) tarafından her yıl dünya sıralaması şeklinde tüm ülkelerin değerlendirilmesinin yapıldığı, temel ekonomik parametrelerdendir. Endeks; ortalama ömür, eğitim ve kişi başına düşen USD cinsi gelir parametreleri üzerinden ülkeler sıralaması yapmaktadır. Raporun 2020 yılı Önümüzdeki Sınır: İnsani Gelişim ve Antroposen (insan çağı), 2021-2022 raporu ise Belirsiz Yaşamlar, Huzursuz Yaşamlar başlığıyla yayımlandı. Çalışmada özellikle üç konu ön plana çıkmaktadır⁶:

- Gelir önemli ama gelir dağılımı daha önemli,
- Ekonomik gelişim önemli ama ekonomik kalkınma daha önemli ve
- İnsan öznesinin daha ön planda olması gerekliliği.

Rapor hararetli bir şekilde insan ve çevre duyarlılığını önceleyen bir iktisadi gelişmenin Antroposen döneminde; "eşitliğin güçlenmesi, inovasyonun beslenmesi ve doğayı gözetmek" ile mümkün olacağını belirtmektedir. Raporla belirtilen hususların gerçekleşmesi, iktisadi refah düzeyi ile mütenasiptir. İktisadi refah açısından ülkelerin ekonomik göstergeleri iktisadi büyüme ile izah edilirken; toplumsal gelişmişlik düzeyi (kanun önünde eşitlik, eğitim, yenilik, çevre, cinsiyet ayrımcılığı, internet kullanımı, geceleri ışıklanma oranı gibi hususlar) ise iktisadi kalkınma ile açıklanmaktadır.⁷ Bu nedenle iktisadi refahı; terakki ve cedit kelimelerinin muhtevası olarak bu çalışmada kullanmayı tercih ettik.⁸

Raporla yer almayan ama çalışmamız için önemli olan diğer öncü gösterge ise dini anlayışın iktisadi gelişim üzerindeki etkisine dikkat çekmektir. Öncü göstergelerde yer almayan bu kavramın gelişim endeksinde önde olan ülkelerdeki durumunu belirtmek gerekir. İnsani gelişim endeksinin ilk on ülkesi; Norveç, İrlanda, İsviçre, Hong Kong, İzlanda, Almanya, İsveç, Avustralya⁹, Hollanda ve Danimarka'dır. Hong-Kong hariç diğer ülkelerin iklimsel özellikleri, din

³ Predictive Analytics, "karar alma sürecinin" etkinliği için yönetim biliminin son dönemde aktif kullandığı bir metottur. Amacı ise daha iyi analiz tekniği ve öngörüsü sağlamaktır. Tahmine dayalı analitik için en iyi model; verinin türü, analizin amacı, sorunun karmaşıklığı ve sonuçların doğruluğu gibi çeşitli faktörlere bağlıdır. Bu çalışmada, özellikle ölçümlemeye dayalı bir mukayese için yönetim biliminin bu analiz yöntemi, öncü göstergeler için kullanılmıştır. Bkz. Catherine Cote, "What Is Predictive Analytics? 5 Examples", *Harvard Business School Online*, What Is Predictive Analytics? 5 Examples | HBS Online (Erişim 06.02.2023).

⁴ Ülkemizde "sosyoloji" biliminin kurucusu olan Ziya Gökalp, içtimai meselelerin analizinde analitik yaklaşımın zorunlu olduğunu belirtmiştir. Özellikle Rönesans sürecinin "eski anlayışı" yıktığını ve yeni bir tetkik ve bakış açısı ile meselelerin ele alınmasını zorunluluk olarak görmektedir. Bkz. Ziya Gökalp, "Milli Meseleler: Medeniyetimiz 2", *Yeni Mecmua Yazıları* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018) 499-512.

⁵ PEW Research; dünyayı şekillendiren konular, tutumlar ve eğilimler hakkında, halkı bilgilendiren ve siyasi olmayan bir kuruluştur. Kamuoyu yoklaması, demografik araştırma, içerik analizi ve diğer veri odaklı sosyal bilim araştırmaları yapmaktadır. Özellikle "din, göç ve kültür" gibi hususlarda önemli veriler ve analizler yayımlamaktadır. Bkz. (pewresearch.org).

⁶ UNDP 2020:17-20, 2022:3-22

⁷ Silver Laura and Huang Christine, "In Emerging Economies, Smartphone and Social Media Users Have Broader Social Networks", <https://www.pewresearch.org/internet/2019/08/22/in-emerging-economies-smartphone-and-social-media-users-have-broader-social-networks/2019> (Erişim 05.01.2023). Mesela petrol zengini olmalarına rağmen, iktisadi büyüme bakımından benzerlik gösteren ancak iktisadi kalkınma bakımından farklılık arz eden, iki farklı Sosyo-ekonomik yapıdaki ülkeler olan Norveç ile Suudi Arabistan gibi.

⁸ Terakki, bilgi ve medeniyette yükselmedir. Cedit ise yeni ortaya çıkmış, yeni peydâ olmuş demektir (www.luggat.com).

⁹ Ziya Gökalp, 1915 yılında yazdığı "İçtimai Neviler" adlı makalesinde Avustralya'yı cemiyet teşekkülü olarak o dönemin en iptidai ülkesi olarak tanımlıyor. Ama yüzyıl sonrasında, günümüzde, Avustralya, sosyo-ekonomik açıdan

ve milliyet anlayışları benzerdir. Tüm ülkelerin en belirgin özelliği ise kişi başına düşen USD cinsi milli gelirinin 40K üzerinde olmasıdır.¹⁰ İnsani gelişme endeksindeki ilk on ülkede vatandaşlar dini anlayışın; terakkileri ve cedit faaliyetleri üzerinde etkili olmadığını, tam aksine kültürel çeşitlilik ve özgürlük bağlamında daha istekli olduğunu kabul etmektedirler. Endekste belirtilen ilk on ülkenin nüfus bakımından dine olumlu bakanların oranı %30'u geçmemektedir. Mesela en dindar ülke %32 ile Danimarka olurken, en düşük oran ise %15 ile İrlanda'ya aittir. Bu ülkelerde dini anlayış, kültürel bir olgu olarak kabul edilmektedir. Din kurumunun emirlerinin ahlaki boyutunu evrensel değerler ve hukuksal normlar ile elde etmişlerdir.¹¹

Bu öncü göstergelerden şu çıkarsamalarda bulunabiliriz;

İktisadi refah olmadan terakki ve cedit olmaz. İktisadi refahı ortaya çıkaran ise iyi bir iktisadi örgütlenme tarzıdır. İnsani gelişme endeksinde ön sıralarda yer alan ülkelerin iktisadi örgütlenme tarzı "piyasa mantığı/tatbik sahası"yla çalışmaktadır. Piyasa mantığı (iktisadi aktörlerin riski ve belirsizliği piyasa şartlarında izale etmesinin gayretkeşliği) ile çalışan iktisadi örgütlenme tarzının temel belirleyicisi ise "rasyonellik"tir. Rasyonelliğin temel belirleyicisi ise bireylerin kâr ve rant arama fırsatlarını değerlendirmesidir. Çünkü iktisadi olarak bireyler açısından kâr ve rant arama faaliyetleri arasında fark yoktur. Ahlaki olarak bu hususun sorunlu olması, bireyin iktisadi davranışı üzerinde kısıtlı bir etkiye sahiptir. Kâr ve rant arama faaliyetleri açısından devletin iktisadi örgütlenme tarzının ve hukuksal zemininin [kamu düzeni] önemli olduğunu ifade etmek gerekir.

Başarı için millet menşinden ziyade, beşerî sermaye stokunu geliştirmeye yönelik bir vatandaşlık anlayışı önemli olmaktadır. Dünyadaki göç hareketleri bunu göstermektedir.¹²

Din, bireysel inanç kümesinin önemli belirleyicisidir. Toplumsal ilişkilerin üzerinde ise ahlak ve değer yargıları belirleyicidir. Ancak ahlakın referans kodlarının dini olması da gerekmez.¹³

Bu çıkarsamalara göre; iktisadi refah açısından iktisadi örgütlenme tarzına dini anlayışın etkisini, karşılaştırmalı olarak ele almak gerekir.

2. DİNİ ANLAYIŞ VE İKTİSADİ REFAH

İdeolojik mensubiyete göre farklı anlamlandırılan "medeniyet" kavramı söz konusudur: Kimine göre teknoloji, kimine göre özgürlük, kimine göre dindarlık, kimine göre ise umran. Herkesin medeniyet anlayışı farklı olmak ile beraber, biz bu çalışmada; "vatandaşlığına talipli olunan belde" olarak medeniyeti tanımlayacağız. Bu tanımdan hareketle herkesin kendine göre öykündüğü bir beldesi, medeniyeti muhakkak vardır. Suriyeli için Türkiye, Türk için Avrupa, Avrupalı için ise daha iyi Avrupa hayali söz konusudur. Aslında hepsinin ortak noktası, köken coğrafyasının insani gelişmişlik endeksinin düşük olmasından dolayı, yüksek olan beldelere öykünmedir.¹⁴ Din, ahlak ve kültür tandanslı bir öykünme anlayışından bahsetmek mümkün

en gelişmiş ülkelerdendir. Bkz. Ziya Gökalp, "İçtimai Neviler", *İslâm Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019) 56.

¹⁰ Daha detaylı bilgi için bkz. "Religion and Living Arrangements Around the World" <https://www.pewforum.org/2019/12/12/religion-and-living-arrangements-around-the-world/> (Erişim.12.01.2023).

¹¹ Jonathan Evans and Baronavski Chris, "How do European countries differ in religious commitment?" <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/12/05/how-do-european-countries-differ-in-religious-commitment/>, 2018 (Erişim 05.01.2023).

¹² Bunun en güzel örneği ise ülkelerarası göç verileridir. 2020 yılında 280 milyon insan (dünya nüfusuna oranla her 1.000 kişiden 35'i) kendi ülkesinden daha gelişmiş bir ülkeye göç etmiştir. Göçlerin birçok nedeni olmak ile beraber, iktisadi gelişmişlik seviyesi kendi ülkelerine göre daha iyi olan ülkelere gitme arzu ve isteği baskın bir ana faktördür. Ancak burada önemli olan kalifiyeli ve kalifiyesiz göçmen hareketleridir. Kitlesele göçler vasıfsızlık içerir, ancak bireysel meziyete ve yetkinliğe göre uluslararası alanda belirli skorları alarak yapılan göç, başlı başına beşerî sermaye stoku hareketidir. Bkz. <https://migrationdataportal.org/international-data> (Erişim 17.04.2023).

¹³ Bkz. *Key Findings From the Global Religious Futures Project*.

¹⁴ Branko Milanovic "gelir eşitsizliği ve vatandaşlık" üzerine yaptığı çalışmada; gelir seviyesi düşük olan ülkelere gelir seviyesi yüksek olan ülkelere göçün, "vatandaşlık primi/cezası" (citizenship premium/penalty) kavramlaştırması ile analizini yapmıştır. Kongo'yu dünyanın en düşük gelirli ülkesi olarak kabul ettiği ve buna göre yaptığı "vatandaşlık prim endeksi"nde, en yüksek ülke ABD olurken en düşük ülke Yemen olmaktadır. Ülkeler arası göçlerin, bu prim

değildir. Tarihsel süreçte de bu hep böyleydi.¹⁵ Göç için arzu edilen belde, köken coğrafyasındaki insani gelişmişlik açısından daha iyi olan bir belde olmalıydı.¹⁶ Daha iyiden kasıt ise iktisadi refahtır.

Bu açıdan ülkelerin iktisadi refahı için iktisadi örgütlenme tarzı önemli olmaktadır. İktisadi örgütlenme tarzı, iktisadi alanın “devlet ve piyasa” arasındaki payına göre tasnif edilen, devletin ve piyasanın payının sınırlanamayacağı bir yapıdır. Tarihsel süreçte devlet olgusunun gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla devlet-piyasa sarkacı üzerine kurulu iktisadi örgütlenme tarzının farklı türleri ortaya çıkmıştır. Devletin payının ağırlıkta olduğu ekonomiler kolektivist iktisadi sistem (sosyalizm, komünizm gibi), piyasa payının daha yüksek olduğu ekonomiler ise doğal düzen veya piyasa ekonomisi (kapitalizm) olarak ifade edilmektedir. İktisadi örgütlenme tarzı aslında mülkiyet hakları bağlamında ele alınan bir mevzudur. Mülkiyetin sahiplik şekli, iktisadi sistemin temel belirleyicisi olmaktadır.¹⁷ Mülkiyet hakkının doğabilmesi; bireysel kazancın elde edilmesi ve bu kazancın tasarruf haline dönüşmesi (biriktirilmesi) ile mümkündür. Dolayısıyla mülkiyet hakkı, kişisel çıkar talebinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu talebin ortaya çıkmasını sağlayan temel saik ise “kâr elde etme ve fırsatları değerlendirme” güdüsüdür.¹⁸ Rasyonel insan tipolojisi; iktisadi refaha giden yoldaki maddi-manevi zorlukları ve engelleri ortadan kaldırmaya çalışarak kendine kazanç sağlarken, haklarının korunması için gerekli olan hukuksal ve teknolojik yeniliklere de aracılık etmesidir. Diğer bir ifadeyle insan davranışı, iktisadi faaliyetin temel belirleyicisi olmaktadır. İktisadi alanda insan davranışını belirleyen temel saik ise değer yargıları ve alışkanlıklardır, yani iktisadi zihniyettir.¹⁹

Dini anlayışın; iktisadi örgütlenme tarzı üzerindeki etkisini çalışmamızda, Weber-Ülgener çizgisinde [nedensellik zinciri]²⁰ değerlendirmeyi tercih ettik. Nedeni ise iki düşünüründe konuyu zihniyet bağlamında analiz etmeleridir.

Weber; iktisadi refahın temel belirleyicisi olarak rasyonellik anlayışına bağlı hukuk, kayıt düzeni (veri güvenliği), girişimcilik ve teknolojiyi tespit etmiştir. Weber’in bu tespitinde temel belirleyici husus ise rasyonellik anlayışdır.²¹ Rasyonellik anlayışını da sağlayan temel faktör, dinin iktisadi hayata bakış şekli ile insanların zihniyet dünyasında oluşan eşyanın tabiatına (dünyevi/mâsivâ) olan vukufiyettir. Weber, modern toplumların iktisadi refah sürecinin oluşumunda dini anlayışlarının önemli bir yer tutmasının temel nedeni olarak; “kâr etme, biriktirme ve harcama” anlayışının tahkir ve tezyif edilmediği bir dini bakışı izah etmektedir. Weber’e göre dini anlayışın; rasyonel insan davranışına müsaade etmeyip onun iktisadi davranışlarını kısıtlayıcı veya engelleyici bir önermede bulunmasının (terk-i dünya/manastırlara

endeksindeki düşük gelirli olandan yüksek gelirli olana doğru sürdüğünü ve gelişmiş ülkelerin ise dini anlayışa bakmadan, yetenek/yeterlilik sahibi bireylere öncelik verdiğini belirtmektedir. Bkz. Branko Milanovic, “Income inequality and citizenship: Quantifying the link”, <https://cepr.org/voxeu/columns/poverty-and-income-inequality> (Erişim 04.03.2023).

¹⁵ İslâm tarihi açısından bu durumun üç istisnası vardır. Hz. Âdem’in cennetten dünyaya, Hz. Peygamber’in Mekke’den (dini ticaretin başkenti) Yesrib’e (hoş olmayan, şedit belde) ve Hz. Ali’nin ise Medine’den Kûfe’ye intikali iktisadi refah açısından tersine göçtür. Ama üç hadisenin de zorunluluk gerekçesi vardır.

¹⁶ İktisadi refah açısından çalışmaya konu edilen göç faktörünün, sosyo-politik ve köken coğrafyası bazlı nedenleri (savaş) de olabilir. Mesela günümüzdeki Ukrayna-Rusya savaşının sebep olduğu göç gibi.

¹⁷ Max Weber (*Ekonomi ve Toplum*, 55), Marx’ın teknolojiyi ele alırken teknolojinin sahipliğini [mülkiyet] ihmal ettiğini belirtir. Basit el değirmenlerinin feodalizmi, teknolojik buhar değirmenlerinin ise kapitalizmi çağrıştırmasına yönelik Marksist tanımlamanın yanlış olduğunu, çünkü basit değirmenlerin sahiplerinin de o dönemin gelir seviyesi yüksek olanlar olduğunu belirtir.

¹⁸ F. Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din, İslâm Tasavvuf ve Çözümle Devri İktisat Ahlakı* (İstanbul: Derin Yayınları 2006c) 174-183; Orhan Çakmak, “İktisat Teorisi Açısından Kamu Girişimciliği ve Özel Girişimcilik: Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *Kamu Maliyesinde Seçme Yazılar* (2010) 367-416.

¹⁹ F. Sabri Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzm’ler* (İstanbul: Derin Yayınları 2006d) 7-8.

²⁰ Weber karşılaştırmalı analizlerde farklılık ve nedenselliğin köklerine bakılmasının önemli olduğunu belirtmektedir. Bkz. Max Weber, *Ekonomi ve Toplum*; F. Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 24-28.

²¹ Mahmut Arslan, “Max Weber’den Sabri F. Ülgener’e Ahlak ve Piyasa Üzerine Söyleşi”, *Piyasa Dergisi* (2003) 96; F. Sabri Ülgener, *İktisadi Çözümün Ahlak ve Zihniyet Dünyası* (İstanbul: Derin Yayınları 2006b) 219; Lütfi Sunar, *Karl Marx ve Max Weber’in Doğu Toplumlarına Yaklaşımları* (İstanbul Üniversitesi SBE Doktora Tezi 2010) 148; Engin Topuzkanamış, “Max Weber’de Ekonomi, Hukuk ve Rasyonalite”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* (2012) 14(2)/253-274.

çekilme), rasyonellikten uzak ve körelmeye yol açan bir iktisadi yapıyı ortaya çıkaracağını belirtmiştir. Ayrıca toplumların iktisadi örgütlenme tarzının bu anlayış çerçevesinde oluşacağını da ifade etmektedir. Ülgener ise yöntem olarak Weber ile aynı çizgide olmak ile beraber; doğu toplumlarının iktisadi sisteme bakış açısını İbn-i Haldûn anlayışı²² üzerine kurmaktadır.²³ Dinin esas nüvesine göre değil, tatbik sahasındaki uygulaması olan “din-ü devlet ve doğaüstü güçler” anlayışının ortaya çıkardığı olumsuzluklardan dolayı, iktisadi sistemin rasyonel düzleme evrilemediğini tespit etmiştir. Ülgener, Weber’in İslâm ile ilgili görüşlerini (savaşçı dini, feodal toplum ve politik şehir) inceleme eksikliği olarak ifade eder. Ülgener’e göre; İslâm’ın iktisadi veçhesi, Weber’in iddia ettiği gibi feodal bir toplum anlayışına uygun emir-yasaklara indirgenebilecek bir tespiti aşan nitelikte olup, şehirli inancına (halk içinde hak ile beraber olmak) daha uygun düşmektedir.²⁴ Weber ile Ülgener’in tespitleri ve tahlilleri, İslâm’ın iktisadi hayata bakış açısını algılamak üzere kurulu iken, esas önemli olanın “zihniyet” olduğu üzerinde birleşmektedir.²⁵

Aslında iktisatta zihniyet anlayışı, “birey-devlet-piyasa” üçlüsü açısından ele alınması gereken bir husustur. İktisadi örgütlenme tarzı zihniyet olgusunu belirlemekte olup, zihniyet olgusu ise bireyin rasyonel davranışının esas kaynağını oluşturmaktadır. Yani kolektivist bir iktisadi sistemde rasyonel davranış “kamusal teşnelikte”; kapitalist bir iktisadi sistemde ise rasyonellik, zahmete ve gayrete tabi, riski ve belirsizliği üstlenerek kâra ulaşma imkânı sağlayan piyasa şartlarında “kişisel çıkarı maksimize” etmeyle kendini gösterir. Kolektivist sistemde kişisel çıkarı maksimize etmenin yolu [otoriteye göre] “daha dindar, daha milli, daha itaatkâr, daha destekçi, daha retorik” gibi özelliklere ihtiyaç duyarken; piyasa şartlarında ise “bilgi, beceri, disiplinli çalışma, üretkenlik ve hoşgörü” üzerine kuruludur.²⁶ İnsanoğlu bulunduğu devlet-piyasa sarkacının anlayışına ve beklentisine göre kendi çıkarını konumlandırma yolunu tercih etmiştir.²⁷ Zihniyet oluşumunun temel belirleyicisi de “din-kültür-ahlak” gibi iktisadi olmayan faktörlerin üzerine yoğunlaşmaktadır. Bireylerin yaşam tarzının iktisadi davranışlar ve aktörler üzerindeki etkisi, ampirik analizlerden daha ziyade sosyal karineler içeren zihniyet analizi ile mümkündür.²⁸ Metodolojik olarak zihniyet analizinde önemli olan iktisadi refah mı, dini anlayışın rasyonel olmayan taraflarını törpülemiş, yoksa protestolar mı iktisadi refahı tetiklemiştir? tartışması değildir. Aslında bu durumu tam anlamıyla kompartize etmek de doğru değildir.²⁹

Dini anlayışın iktisadi hayat üzerindeki etkisi aslında Rönesans yıllarına kadar, batı ile doğu arasında veya dünyanın hemen hemen her tarafında yoğun bir şekilde kendini hissettirmekteydi.³⁰ Dini kurumların bu dönemde daha etkin olmalarının temel nedeni “güven”

²² F. Sabri Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*, 32-49; İbn-i Haldûn’un olaylara analitik bir yaklaşım sergilediğini ve kendisinin teorisyen bir tarihçi olarak iktisadi meselelere eşyanın tabiatını anlayarak tespitler yaptığını, iktisadi gelişmenin piyasa şartlarında çözümler üretmekle sağlanabileceğini ve bunun için ise kamu düzeninin (hukuk) iktisadi yapının ayrılmaz bir parçası olduğunu, devletin ekonomiye müdahalesinin ise çözüm değil, daha büyük sorunlar ortaya çıkaracağını (rant kapitalizmi) ve iktisadi sorunların ise sosyo-kültürel alanda olumsuz etki göstereceğini ifade etmektedir.

²³ F. Sabri Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*, 44-49.

²⁴ F. Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 56-63.

²⁵ Mahmut Arslan, “Max Weber’den”, 97-99.

²⁶ Max Weber, *Ekonomi ve Toplum*, 148; . F. Sabri Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzm’ler*, 34-35.

²⁷ Orhan Çakmak, “Osmanlıda Piyasa Zihniyeti ve Girişimcilik (Adam Smith Yaklaşımına Göre Bir Analiz)” *Halil İnalçık Armağanı II- Tarih Araştırmaları*, (Ankara: Doğu Batı Yayınları 2011) 144-213.

²⁸ Aydın Sayılı, “Ortaçağ İslâm Dünyasında İlimi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri (Avrupa ile Mukayese)”, (AnkaraHYPERLINK "http://kaynakca.hacettepe.edu.tr/eser/122045"ÜniversitesiDilveTarih-CoHYPERLINK "http://kaynakca.hacettepe.edu.tr/eser/122045"ğrafyaFakHYPERLINK"http://kaynakca.hacettepe.edu.tr/eser/122045"ültesi Felsefe Bölümü Dergisi 1963) 1/24; F. Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 8-9.

²⁹ Mahmut Arslan, “Max Weber’den”, 92; F. Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmenin*, 6-11; F. Sabri Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzm’ler*, 17-19; Lütfi Sunar, *Karl Marx ve Max Weber’in*, 202; Lütfi Sunar, “Weber’in İktisat Sosyolojisi: Uygurluğu Anlamanın Anahtarı Olarak İktisadi Zihniyet”, *Sosyoloji Konferansları* (2012) 42/26-27.

³⁰ Aydın Sayılı, “Ortaçağ İslâm Dünyasında”, 40-41; Nathan Rosenberg & L. E. Bridzell, *How The West Grew Rich- The Economic Transformation of the Industrial World* (BasicBooks USA 1986) 37-38; F. Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmenin*, 256.

duygusu üzerine kurulu olmalarıdır.³¹ Bu dönemin toplumlari iktisadi anlamda refahlarını dini kurumlar ve aktörler vasıtasıyla koruyup, yine iktisadi varlıklarını bu kurumlar eliyle sağlayabileceklerine inandıkları için bu davranışı sergilemişlerdir. Diğer bir ifadeyle bu dönemde en güvenilir kurum, “dini mensubiyetle” sağlanmaktadır. Ancak bu güven, o dönemin şartlarına göre rasyonel olmakla beraber, zamanla daha fazla yaygınlaşan bölgelerarası hareketlilik ve göç; ister istemez farklı beldelerin görülmesi ve oralardan elde edilen bilgi ve tecrübelerin kendi beldeleri içinde uygulanması anlayışını getirmiştir.³² Bireysel anlamda tatmin ve huzur sağlayan dini anlayış, sosyo-ekonomik gelişmelere cevap vermesi ve değişiklikleri yorumlayabilme kapasitesine sahip olup olmama durumu nedeniyle tartışmalı bir hale gelmiştir.³³

Avrupa ölçeğinde Rönesans ile başlayıp sanayi devrimi ile birlikte doruk noktasına ulaşan muazzam bir iktisadi refah inkişafı yaşanmıştır.³⁴ İktisadi refah açısından haçlı seferlerine kadar doğu batıdan; ilim, teknoloji ve kurumsal yapı olarak daha iyi durumdadır.³⁵ Ancak daha sonra Rönesans’a giden süreç Avrupa’da yaşanırken doğu buna kayıtsız kalmış, gerekli kurumsal ve hukuki değişiklikleri yapamadığı için tökezleme dönemini yaşamıştır.³⁶ Bu durum iktisadi ve sosyal refah açısından, batı ile doğu arasında yolların ayrıldığı dönemdir.³⁷

Çalışmamız açısından önemli olan; aslında bu dönemde muhteşem çalışmaların Türk-İslâm geleneği tarafından yapılmış olmasına rağmen, neden iktisadi refaha giden Rönesans süreci ilmin inkişaf ettiği bu coğrafyada etkisini bulamadığı hususunu kurumsal bir örnek ile zihniyet çözümlemesine tabi tutmaktır.³⁸

3. NİZÂMIYE MEDRESELERİ-BOLOGNA ÜNİVERSİTESİ

İslâm’ın dört halife ve sonrasında yaşanan siyasi çekişmeleri, ne yazık ki inanç sisteminde esaslı kırılmalara yol açmıştır.³⁹ Devlete baş olma (imâmet meselesi) teşneliği kendini devlete dayalı dini anlayış veya devlet ile birlikte dini anlayış üzerine inşa edildiği bir süreci beraberinde getirmiştir. Tartışmalar fıkhi ekollerin kurulması ve anlayışlarının talim edilmesi sürecini başlatmıştır. Fıkhi ekollerinin skolastik düşünce anlayışı (piyasa bilgisini kabul etmemek/her şeyi tanrı ve ruh ile açıklamak)⁴⁰, terakkiye giden credit imkânlarını devlet eliyle nasıl elde ederiz veya devlete dayanarak bunu gerçekleştirmekten başka yolumuz yok, anlayışını doğurmuştur.⁴¹

³¹ Mahmut Arslan, “Max Weber’den”, 92.

³² Prof. Dr. W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Çev. Fuad Köprülü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 86 Altıncı Basım 1984) 5-6.

³³ Aydın Sayılı, “Ortaçağ İslâm Dünyasında”, 24-29; Sabri Orman, *Gazalinin İktisat Felsefesi*, (İstanbul: İnsan Yayınları (1984) 14-16; F. Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 8-9.

³⁴ Bkz. Wolfgang Kasper, *Ekonomik Özgürlükler ve Gelişme*, Çev. Bahadır Akın (Ankara: Liberte Yayınları 2007).

³⁵ Bkz. Aydın Sayılı, “Ortaçağ İslâm Dünyasında”.

³⁶ Ziya Gökalp, “Garp’a Doğru”, *Türkçülüğün Esasları* (İstanbul: Bilge Yayınları, 2. Basım, 2020) 64-70.

³⁷ Timur Kuran, *Yollar Ayrılırken- Ortadoğu’nun Geri Kalma Sürecinde İslâm Hukukunun Rolü*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları:3681 İkinci Baskı 2018) 19-43.

³⁸ Bu durum sadece Türk-İslâm coğrafyası ile ilgili değildir. Mesela Çin içinde durum aynıdır. Angus Madison, dünya ekonomisinin görünümü ile ilgili yaptığı çalışmada, 1250 yılına kadar Çin’in Batı Avrupa’dan kişi başına düşen milli gelir bakımından daha iyi olduğunu; ancak, haçlı seferlerinin başladığı dönemde (1100-1200) Batı Avrupa’nın Çin’den çok daha hızlı bir gelişme göstermeye başladığını belirtmektedir. Bkz. Angus Madison, *The World Economy: A Millennial Perspective*, (OECD, 2001) 42- Şekil 1-4.

³⁹ Sabri Hizmetli, “Genel Olarak Raşid Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları ve Etkileri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (1999) 39(1)/27-54.

⁴⁰ Bunun istisnası Hanefi-Mâtürîdî ekoldür. Mâtürîdî gelenek “dil ile takrir, kalp ile tasdik” anlayışını benimsemiştir. Ancak kalp ile tasdik ölçülmesinin veya tespitinin mümkün olmadığını belirtmişlerdir. Mâtürîdî, *Kitabü’t Tevhid* çalışmasında (2020, 49-53, 216-232), “Hak” kavramını esaslı bir şekilde ele almıştır. İnsanların kulluk vazifesi bakımından Hakk’a karşı durumu amelî [taabbüd] içerikli iken, hakkın haricindeki [mâsivâ] durumu ise akli içeriklidir. Dolayısıyla akli içerikli olaylar bakımından insanın rasyonelliği esastır. Kamu düzeninin ve sosyal hayatın sağlanabilmesi için rasyonellik gereklidir. Mâtürîdî, mâsivâyâ sorunlu ve dışlanması gereken bir alan olarak görmez. Tam aksine taabbüdü alan için zorunlu bir tamamlayıcı olarak görür. Bkz. Hasan Hacak, *İslâm Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Hukuku Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2000, No: 102262).

⁴¹ Aydın Sayılı, “Ortaçağ İslâm Dünyasında”, 29; Ahmet T. Kuru, “Islam, Catholicism, and Religion-State Separation: An Essential or Historical Difference?”, *International Journal of Religion* (November 2020) (1-1)/91-94, 96-97.

Bu anlayışın müşahhas hali kendini binli yılların başında Selçuklu döneminde kurulan Nizâmiye Medreseleri'nde⁴² bulmuş ve daha sonrasındaki İslâm beldelerinde oluşan medrese tahsilinin ana omurgasını oluşturmuştur.⁴³ Çalışmamız açısından bu medreselerin önemli gördüğümüz üç fonksiyonu vardır:

- Fen bilimlerine mesafeli durulması⁴⁴,
- Memurin yetiştirme okulu olarak kabullenilmesi ve
- Dönemin şartlarına göre çalışanlarına çok iyi maaş vererek, memurin sınıfına talipli sayısını artırarak beşerî kaynak stokunun piyasadan çekilmesidir.⁴⁵

Eğitim sistemi Eş'arî-Şâfiî Ekolü'nün⁴⁶ anlayışı üzerine kurulu olan bu yapı içerisinde, ne yazık ki fen bilimlerine yönelik kısıtlı bir eğitim söz konusudur.⁴⁷ Fen bilimlerine mesafeli durulmasının önemli nedeni olarak Nizâmülmülk'ün beklentisinin "devlet kadrolarında istihdam" edilecek kişilere (tarafarlara) ihtiyaç duyulması ve ilim ehlinin devlet kapısında himaye edilmesi olarak özetleyebiliriz.⁴⁸

Diğer önemli husus ise bu dönemde ilk medresenin 60.000 dinar maliyetle yapılması ve burada çalışan âlimlere 150 dinar maaş verilmesi, hatta konferans vermek üzere gelen bir âlime 1.000 dinar ödenmesi gibi iktisadi verilerin bir karine oluşturmasıdır.⁴⁹ Koskoca bir medrese yapılırken harcanan bedelin 1/400 ü tutarının maaş olarak ödenmesi ve böylesi bir gelirin ihdas edilmiş olması, akliselim ve eğitim görmek üzere medreseye gelen herkesin, bu nimetten istifade etmesine davetkârlığı söz konusudur. Hatta başka mezheplerden olanlar medreselerde eğitici olabilmek için Şâfiî mezhebine geçmişlerdir.⁵⁰ Konumuz açısından önemli olan, müfredatın muhtevası kadar, buradaki gelir fırsatının ortaya çıkardığı cazibedir. Ayrıca buradan yetişenler, devletin farklı kadrolarında görev alıp "memurin" taifesine katılmak anlayışına sahip kişisel çıkar ile hareket etmektedirler.⁵¹

⁴² Mehmet Doğan, "Nizâmülmülk'ün Hayatı ve Şahsiyeti: Tonyukuktan Nizâmülmülk'e", *Bilge Vezir Nizâmülmülk* (Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları 2019) 402/2-12; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (2007) 33/194-196. Bu dönemde ilk kurulan ve müspet ilimlere müfredatında yer veren diğer medreseler hususunda bkz. Aydın Sayılı, "Ortaçağ İslâm Dünyasında", 32-34; Merve Avcı, "Nizamiye Medreseleri ve Eğitime Olan Katkıları", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi-SOBİDER* (2020) 46/584-591.

⁴³ Nizâmiye Medreselerinin "memurin" zihniyetini doğurmasını ve "ulema-devlet" işbirliğini tesis etmesini literatürde ilk ifade eden (1918 yılında) Ziya Gökalp'tir. Bkz. Ziya Gökalp, "Hars ve Siyaset", *Yeni Mecmua Yazıları* (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2018) 447-455; Cihan Piyadeoğlu, "Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi", *Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi-USAD* (2018) 8/124-135.

⁴⁴ Çalışmamız açısından bu husus, terakki ve cedit kapsamında belirtilmiştir. Fen bilimlerinin tamamen dikkate alınmadığı gibi bir yaklaşım söz konusu değildir. Bu dönemde sağlık ve mühendislik açısından uzun soluklu olmasa da eğitim kurumları vardır. Ancak terakki ve cedit imkânlarını sağlayacak düzeyde olmamıştır. Daha detaylı bilgi için bkz. Aydın Sayılı, "Ortaçağ İslâm Dünyasında".

⁴⁵ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 29-30.

⁴⁶ Bu hususta daha detaylı bilgi için bkz. Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Varlıkları Vakfı Yayınları-TATAV 2002).

⁴⁷ Aydın Sayılı, "Ortaçağ İslâm Dünyasında", 30.

⁴⁸ Sabri Orman, *Gazalının İktisat Felsefesi*, 43-48; Cihan Piyadeoğlu, "Nizâmiye Medreselerinin", 132.

⁴⁹ Medresenin yapımı sürecinde ciddi mali suiistimaller söz konusu olmuştur. Ancak medreseye Nizâmülmülk isminin verilmesi, her türlü suiistimali peçelemiştir. Bu keyfiyet üzerine kurulan medrese zihniyeti ve medreseden beklenen semere, ulema ile dönemin rical-i devleti için önemli bir kurumsal işbirliği olmuştur. Bkz. Cihan Piyadeoğlu, "Nizâmiye Medreselerinin", 129.

⁵⁰ Abdülkerim Özaydın, "Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshâk Eş-Şîrâzî ve Medresenin Resm-i Küşâdı", *Şarkiyat Mecmuası* (2015) 26/85-99; Merve Avcı, "Nizamiye Medreseleri", 584-591.

⁵¹ Ahmet T. Kuru, *(Islam, Authoritarianism, and Underdevelopment A Global and Historical Comparison* (Cambridge University Press Cambridge 2019) literatüre önemli katkı sağlayan *İslâm, Otoriterlik ve Azgelişmişlik* üzerine yaptığı çalışmasının ana kurgusunu, "ulema-devlet" ittifakına dayandırmaktadır. Özellikle İmâm Gazzâlî'nin "din-devlet ayrılmaz bir bütündür" anlayışının siyaset bilimi açısından tarihi ve İslâmî kaynaklara göre dini analizini yapan Kuru, ulema-devlet ittifakının İslâm'ın esasları ile uyumlu olmadığını ve ulemanın bu birliktelikten dolayı devlet otoritesinin politika ve eylemlerini meşrulaştırıcı bir zihniyet ile dini yorumladığını belirtmektedir. Ayrıca XI. yüzyıl öncesinde İslâm ulemasının piyasa tandanslı destekler ile çalışmalarını yaptığını da ortaya koymuştur. Ancak çalışmamız açısından Kuru'nun analizi önemli olmak ile beraber, ayrıldığı husus; bireyin iktisadi davranışları açısından kişisel çıkarın temel belirleyici olmasıdır. İlmi çalışmaların kamusal destekler kapsamında serdedilmesinin temel nedeni, ulemanın zihniyet değişikliği olmayıp buradaki iktisadi fırsatların daha iyi olmasını değerlendirmek isteyen kişisel

Bu durum yeteneği olan sınırlı beşerî kaynağın daha iyi hayat seviyesi elde edebilmek için medreseyi aracı olarak görmesine yol açmıştır.⁵² Dolayısıyla daha iyi zanaatkâr, daha iyi tüccar veya daha iyi girişimci tipolojisini ortaya çıkarmaya aday olan yetenekli beşerî sermaye, “memurîn” sınıfı veya dönemin özelliğine göre Alp-Eren vasfı ile “askerîn” sınıfına mensup olup, maaşlı eleman olmak idealini benimsemiştir.⁵³ Nizâmiye Medreseleri, birey üzerinde din eğitimi ile beraber piyasadan korkan ve ürken bir eğitim anlayışını, İslâm devletlerine miras bırakmıştır.⁵⁴

Nizâmiye Medreseleri başta Bağdat olmak üzere birçok beldede kurulmuştur. Bağdat o dönem bir fuar beldesidir. Farklı meslek alanlarında zanaatkârları bulunan, daire şeklinde genişlemesi olan ve kanallarla Dicle Nehrine bağlanmış muhteşem bir ticaret şehridir.⁵⁵ Bağdat aynı zamanda Çin, Hint gibi şarktan gelen malların ulaştığı ve her biri için ayrı pazarların kurulduğu, aynı zamanda el işçiliğinde (kuyumculuk, tekstil, halı, imaret vb.) mahir olduğu bir bölgedir.⁵⁶

Bologna Üniversitesi ise 1088 yılında Nizâmiye Medreseleri ile aynı tarihlerde Batıda kurulmuş ve halen eğitimine devam eden bir kuruluştur (günümüzde dünyanın en iyi üniversiteleri arasında 154. sıradadır).⁵⁷ Bologna'nın müfredatı da ilk önce hukuk/teoloji ağırlıklı iken daha sonra fen bilimleri ve özellikle tıp ağırlıklı olarak eğitime devam etmiş ve müfredatını

çıkarttığıdır. Çünkü ilim ehlide, birey olarak, kişisel çıkar ile hareket etmektedir. Aynı şekilde idarede, otoritesinin kapsamında olmayan veya itaat etmeyen birey/grup müstakilliklerinden rahatsızlık duymaktadır. Kuru'nun dört mezhep kurucusunun devlet ile işbirliği yapmamasını misal olarak belirtmesi önemli, ancak bunların davranış saikleri cari sistemlerinin zaten kişisel çıkarlarına daha uygun olacak bir yapıda olmasına ve o dönemde kamusal imkânların temerküz etmemiş olmasına bağlıdır. Mesela Ebû Hanîfe zaten bir tüccardı, kendisi Nizâmülmülk'ün sistemi gibi bir sistemi kurmuş ve müstakil olarak faaliyetlerini yürütmekteydi. Bu müstakillikini kaybetmek istemezdi. Hatta onun maddi himayesinde eğitime devam eden talebeleri (İmâmeyn), onun vefatından sonra bu himayeyi devlette bulmuşlardır. İmâm Gazzâli ise kendi müstakillikini ve menfaatini, İmâm'ül Haremeyn el Cüveyni talebesi olarak Nizâmülmülk sisteminde bulmuştur. Yoksa ulemanın piyasa veya kamusal desteklere göre şekillenmesi dini anlayış farklılığı olmaktan ziyade hem idarenin hem de ulemanın çıkar maksimizasyonunun meşrulaştırması için dinin bir araç olarak kullanılmasının farklılığından ibarettir. Zaten az gelişmişliğin temel nedeni de gayretsiz-zahmetsiz kapı olan kamusal teşneliğin yaygınlaşmasıdır. Bu teşneliği elde etmek için her türlü meşrulaştırıcı argüman (dini, ahlaki, kültürel, hukuki, siyasi vs.) ilgilisi tarafından kullanılacaktır.

⁵² Çalışmamız açısından basit bir iktisadi karine olmasına rağmen sabit maaş üzerine kurulu memurin istihdamı, iktisadi anlamda önemli bir müşevviktir. Bu müşevvik iktisadi aktörlerin kamusal formata uygun bir hale gelmesini ve kamusal alana yoğunlaşmasını sağlayarak, sosyo-ekonomik düzlemde, beşerî kaynakların verimsizlik/etkinsizlik katsayısını artırmıştır. Bkz. Cihan Piyadeoğlu, “Nizâmiye Medreselerinin”, 128-131. Nitekim Nizâmülmülk'ün artarak devam eden pervasız ve hesapsız bütçe harcamaları, memurin yoğunlaşma talebini artırmıştır. Mesela Sultan Alparslan'ın bir hususu duymaması için memurin sınıfına 30.000 dinar dağıtmıştır. Bkz. Azad Armaki & Maryam Kamali, “Selçuklular Devleti'nde İktidarın Yapısı ve Siyasî Meşruiyet”, Çev. Hormoz Kazemighalinghie-Yasemin Ellik, *Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi-USAD* (2020) 13/263-286.

⁵³ Mehmet Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1984), adlı eserinde ve Ömer Lütfi Barkan ise “İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi* (1942) 2/279-304 adlı eserinde aynı görüşleri paylaşmaktadırlar. Fetih ve cihat görünümü ile Anadolu'da ve Batı'da oluşan dini gruplara mensubiyetin esas gayesinin, medar-ı maîşet motorunun çalışmasına yönelik kapılanma kültürü (otoriteden menfaat) olduğunu ifade etmektedirler'

⁵⁴ Ahmet T. Kuru, “Islam, Catholicism, and Religion-State Separation: An Essential or Historical Difference?”, *International Journal of Religion* (November 2020) 1-1/100.

⁵⁵ S.B. Samadi, “Abbâsî Hâkimiyeti Döneminde Bağdat'ın Sosyal ve Ekonomik Hayatından Görünümler”, Çev. Ahmet Turan Yüksel, *İslâm Tarihi ve Sanatları Dergisi- İSTEM* (2008) 12/241-249.

⁵⁶ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 30-41, 157-162; Fatih Güzel, “XIII. Yüzyılın Başlarında Bağdat Şehrinde Sosyal Durum”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi SBÜ Dergisi* (2016) 7/1-25. Bağdat'ta yüz kitapçı dükkânı bulunduğu, 981 yılında teşekküllü Adudi Hastanesi kurulduğu gibi bilgiler için bkz. Aydın Sayılı, “Ortaçağ İslâm Dünyasında”, 15-20. Moğol istilasının Bağdat bölgesi ve Avrupa üzerindeki etkisi hususunda ise bkz. Abdülkadir Yuvalı, “XIII. Yüzyılda Doğu-Batı İlişkilerinin Mahiyeti Hakkında”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* (1987) 2/121-129; Murat Tural, “Hülâgû Han'ın Bağdat'ı İstilas (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* (2017) 10-XXX/21-50.

⁵⁷ Bkz. www.topuniversities.com. Diğer bir sıralamaya göre ise 161. sıradadır. Bkz. www.timeshigher education.com.

iktisadi gelişmeye göre yenileyerek günümüze kadar kesintisiz gelebilmiştir. Ancak en önemlisi Rönesans'ın inkişaf ettiği coğrafyanın membaı olmasıdır.⁵⁸

Bologna, [...İtalya'nın ilmi ve maddi olarak en gelişmiş bölgesi olarak bilinen Emilia-Romagna Bölgesi⁵⁹ içerisinde yer almaktadır. Bologna Üniversitesi köklü bir tarihi barındırdığı gibi bu tarihsel süreçte günümüzde isimlerini bildiğimiz birçok ünlü kişinin eğitim süreçleri de burada geçmiştir. Bunlar arasında; İtalyan mucit Guglielmo Marconi, Ferrari otomobil markasının yaratıcısı Enzo Ferrari, moda markası Armani'nin kurucusu Giorgio Armani, Galileo Galilei ve astronominin babası olarak bilinen Nikolas Kopernik yer almaktadır...].⁶⁰

Nizâmiye (Bağdat) ile Bologna aynı dönemlerde farklı kültürel ve dini anlayışa sahip coğrafyalarda benzer amaçlar için kurulmuş iki farklı eğitim merkezidir. Bağdat ve Bologna merkez alındığında yaklaşık bin kilometrekarelik bir alandaki tüm eğitim kurumlarını etkilemişlerdir. Bağdat eğitim merkezi (Beytül Hikme) öncesinde; İbn Hayyân (721-815) eczacılık, Hârizmî (780-850) cebir-matematik, İbn Sînâ (980-1037) tıp-kimya konusunda ciddi çalışmalar yapmış olmalarına ve batı dünyasındaki önemli çalışmalara katkı sağlamalarına rağmen, Bağdat eğitim merkezi döneminde ise El Cezerî (1136-1206) fizik-mekatronik alanında uygulamalı bilimlere yer vermesine rağmen, bu hususlar Bağdat eğitim anlayışında kendine yer bulamamıştır.⁶¹

Buraya kadar anlatılanlardan şu çıkarımları yapabiliriz:

- Din merkezli eğitim anlayışı, bilimsel faaliyetlerin gelişimi ve iktisadi refah üretmesi hususunda tek başına etkin ve yetkin değildir. Sadece Bağdat bölgesi için durum böyle değil. Mesela 859 yılında Fas'ın Fes şehrinde kurulan medrese günümüze kadar Karaviyyin Üniversitesi olarak gelmiştir. Aynı şekilde 975 yılından beri Mısır El-Ezher Üniversitesi faaliyetlerine devam etmektedir. Bu iki üniversitede hem bölgesi hem de dini-ahlaki mensubiyeti bakımından Bağdat eğitim kurumları ile aynı vasıflarda olduğu gibi terakki ve cedit açısından Bağdat ile aynı sonuçları vermiştir.
- Herhangi bir konuda bilgi üretmek çok kıymetlidir. Ancak bu bilgiyi piyasa şartlarında ticarileştirmek (commercialization) çok daha önemlidir. Bağdat ve diğer İslâm beldelerindeki eğitim, mezhep taassubu ve ezbere dayalı (skolastik) bir anlayış ile yapıldığı için terakki ve cedit gibi sosyo-ekonomik gelişmeye dair hususlar göz ardı edilmiştir.⁶² Ayrıca ilim ehlinin kişisel çıkarına devlet desteği daha uygun olmuştur.

⁵⁸ Bologna, Rönesans'ın merkezi Floransa ve Venedik'e yaklaşık 100 km mesafededir. Bologna'dan ayrılan bir grup akademisyen 1222 yılında Venedik yolu üzerindeki Padova Üniversitesi'ni kurmuş ve teknolojik çalışmalar Venedik'e doğru evrilmiştir. Bkz. Angus Maddison, *The World Economy*, 19.

⁵⁹ Bölgenin günümüzde bile kalkınma modeli olarak birçok sektöre Emilian (ERVET) modeliyle örnek olması hususunda bkz. <http://www.investinemiliaromagna.eu/en/index.asp> (Erişim 11.04.2023).

⁶⁰ Bkz. <https://pavaedu.com/bologna-universitesi/>, <https://archiviostorico.unibo.it/it/percorsi-storici> (Erişim 02.04.2023). Avrupa'ya hem ürün hem de teknoloji (ipek ve pamuklu tekstil makineleri/teknikleri, cam yapımı - glassblowing- pirinç ve şeker-kamış- yetiştiriciliği teknikleri) bu dönemde Venedik tacirleri sayesinde Akdeniz aracılığıyla; Uzak Asya, Ortadoğu, Mısır, Anadolu'dan taşınmıştır. Ayrıca "kurumsal" aktarımda söz konusudur. Mesela bankacılık (cehbezler-sarraf/Basra Yahudileri menşelidir), kredi, parite gibi hususlar bu dönemde doğudan transfer edilmiştir. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Angus Maddison, *The World Economy*, 19-25. Ayrıca bkz. Bedrettin Basuğuy, "Fuat Sezgin'e Göre Haçlı Seferleri'nin Doğu'ya ve Batı'ya Etkisi: Silah Teknolojisi Alanındaki Gelişmeler ve Bilimlerin Avrupa'ya Transferi", *Bingöl Üniversitesi SBE Dergisi* 9-9 Özel Sayı (2019)193-210.

⁶¹ Aydın Sayılı, "Ortaçağ İslâm Dünyasında", 6-11; Ahmet Merdivenci, *Türkiye'de Mikroskop ve Tarihi* (yayın yeri yok, İstanbul 1975) 5-34.

⁶² Bu hususta teleskop-mikroskop misali önemlidir. İslâm bilim tarihinde rasat etme anlayışı, İslâm'ın ibadet emirlerinin zaman hassasiyeti nedeniyle çok önemlidir. Hatta gökyüzünü incelemek ve analiz etmek üzerine İslâm'ın ilk dönemlerinden beri rasathaneler kurulması ve yaygınlaştırılması söz konusudur. İlk çalışmalar 828 yılında Bağdat'ta ve Şam'da yapılmış olmasına rağmen, ilk kez astronomi cetvellerini hazırlayan ve tetkik eden Ebül-Hasan'dır (971-1029) (Muammer Dizer, "İbn Yunus, Ebül-Hasan" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1999), 20/450-452. Ancak Floransalı Galileo Galilei'nin (1564-1642) taşıyıcı olduğu bir ticarileştirme ile Rönesans'tan sanayi devrimine giden sürece aktarılmıştır. Aynı durum mikroskop için de söz konusudur. Teleskop ile aynı dönemlerde Avrupa'da ve yine Rönesans ile sanayi devrimi arasında ticarileştirilmiş ve teknik alanda kullanımına başlanmıştır (Ahmet Merdivenci, *Türkiye'de Mikroskop*, 1975).

- Üretilen bilginin kullanılabilmesi ve tatbik sahasına intikal edebilmesi için iktisadi yapının uygun olması gerekmektedir.

Bahsettiğimiz bu hususlar, ne yazık ki Nizâmiye Medreseleri özelinde, İslâm coğrafyasında neşet edemedi. Ancak Bologna bu işi başarabilmiş ve Rönesans sürecini başlatıp Sanayi Devrimine giden yolu açmıştır.⁶³ Her türlü zorluğa rağmen (isyandar, kilise baskısı vs.) batıda fen ve sosyal bilimlerde yazmanın ve tespit etmenin ötesinde bir ticari anlayış ile ilmi gelişmeler ele alınmıştır. Nitekim bu durum Batıda mimari yapılarda⁶⁴, eğitim kurumlarında (1200 yılında Paris, 1220’de ise Oxford üniversiteleri kuruldu) ve hukuk alanında (1215 yılında Magna Carta) kendini göstermiştir.

Batıda iktisadi refah açısından önemli olan teknik kapasitenin artırılması ve tekniğin değiştirilmesi hususunda [...bu büyük yapılar, XII. asırla XV. asır arasında bütün Avrupa’da yayıldı ve yeni çalışma biçimlerinin, yeni meslek gruplarının doğuşuna yol açtı. ...Mühendisler, mimarlar ve taş ustaları, şehir şehir dolaşarak bilgilerini ve ustalıklarını gösterdiler. Rönesans mühendisleri, bu katedralleri ilk inşa eden zanaatçıların torunlarıydı.⁶⁵ Katedrallerin yapımının yarattığı bilgi, teknik ve kültür hareketinin, modern Avrupa’nın doğuşuna giden yoldaki önemli etkenlerden biri olduğunu söyleyebiliriz...].⁶⁶

Bağdat ve civarında da mimari yapılar, Dicle Nehri üzerine kurulan asma köprüler söz konusu, ancak kalıcı olabilecek ticari üniteler, kurumlar ve hukuk sistemi kurulamamıştır.⁶⁷ Bağdat, iktisadi gelişmişlik ve özellikle “el becerisi-zanaatkârlık” hususunda dönemi itibariyle Bologna’dan çok daha iyi durumdadır.⁶⁸ Ancak tarihsel muzafferiyet açısından önemli olan batıda ortaya çıktığı gibi zanaatkârlığın “ticari ünite” haline dönüşebilmesidir.⁶⁹ Ülgener, bu durumu “batını tasavvuf” dairesine sıkışmış sinsi ve sığıntı bir anlayış ile izah eder.⁷⁰ Çalışmamız açısından önemli olan ise Nizâmiye Medreselerinin kurucusu Nizâmülmülk’ün devlet-birey-din anlayışı olup, otuz yıl kesintisiz idarecilik yapabilmenin yolu, “devlete teşne birey ve devlete mevzu din” anlayışı üzerine kurulu olmasıdır.⁷¹ Her türlü şan, şeref ve zenginliğe giden yol devletten geçecekse bu fırsat kişisel çıkarın maksimize edilmesi için en iyi kapı olacaktır. Bu durum piyasa zihniyetine aykırı ve devlete daha teslimiyetçi bir aklın kullanımını zorunlu kılmıştır.⁷² Dönemin akliselim insanları bir şeyleri üretmek yerine bir şeyleri ezberleyerek ilmi gelişme adına

⁶³ Teknik kapasiteyi geliştiren eğitim anlayışı sayesinde teknik transferi kullanabilecek beşerî sermaye stokunu artırarak, Venedik ve Floransa’daki üretim tesislerine katkı sağlamıştır. Bkz. Angus Maddison, *The World Economy*, 55-57.

⁶⁴ Avrupa’da dini yapılar bu dönemde kurulmuş ve mimari şaheser olarak günümüze kadar gelmişlerdir. Mesela Cenova Katedrali (İtalya) 1110’da ve Notre-Dame Katedrali (Fransa) ise 1163 yılında inşaatına başlanıyor. Bu yapılar günümüze kadar varlığını korumuştur. [...Avrupa’da 12. yüzyılda başlayan katedrallerin inşasını, ortaçağdan Rönesans’a geçiş dönemi teknolojisinin ürünü ve sembolü olarak görebiliriz. Katedraller dini yapılardır ve bu yönleriyle elbette orta çağa aittir. Fakat mimari ve estetik varlıkları ve büyüklükleri bakımından geleneksel boyutlara kesin bir meydan okumadır. Orta çağ boyunca birikmiş bütün bilgi ve teknik becerinin yeni bir tarzda dışa vurumudur. Bu yapılar, şehirlerin gelişmesinin hem sonucu hem de yeni itici gücü olmuştur. Katedralleri, içerdikleri teknik yenilikler ve estetik özellikleri ile orta çağ insanının, edilgenlikten yaratıcılığa geçişinin simgesel eserleri olarak da görebiliriz...] Detay bilgi için bkz. Osman Bahadır, “Ortaçağ Avrupa’sında Bilim ve Teknoloji”, <https://sarkac.org/2017/10/ortacag-avrupasinda-bilim-teknoloji-osman-bahadir> (Erişim 15.02.2023).

⁶⁵ Ziya Gökalp; Rönesans sanatçılarının Eski Yunan sanatını geliştirdiğini (Hz. Meryem-Hz. İsa figürlerini), yeni tekniklere önyak olduklarını ve eskileri taklit ile yetinmediklerini belirtmektedir. Bkz. Ziya Gökalp, “Musahabe: Dehaya Doğru”, *Küçük Mecmua Yazıları*, Yay. Haz. Dr. Ali Duymaz (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018) 34-35.

⁶⁶ Osman Bahadır, “Ortaçağ Avrupa’sında”.

⁶⁷ Mohammed K. Al-Hasani, “Urban Space Transformation in Old City of Baghdad – Integration and Management”, *MEGARON (Yıldız Technical University Faculty of Architecture E-Journal)*, 2012 <https://jag.journalagent.com/megaron/pdfs/MEGARON-14633-ARTICLE-AL-HASANI.pdf> 7(ek1)/79-90 (Erişim 12.02.2023).

⁶⁸ F. Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmenin*, 105.

⁶⁹ Max Weber, (*Ekonomi ve Toplum*, 37) hane halkı ekonomisinin (oikos) doğuda batıdan önce neşet ettiğini ifade eder. Ayrıca bkz. Ahmed Güner Sayar, “İktisat Üzerine Söyleşi”, *Piyasa Dergisi* (2002) 2/60; F. Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmenin*, 193; Lütfi Sunar, “Weber’in İktisat Sosyolojisi”, 29-30.

⁷⁰ Ahmed Güner Sayar, “İktisat Üzerine Söyleşi”, 59-60; Orhan Çakmak, “Osmanlıda Piyasa”.

⁷¹ Bk. Azad Armaki& Maryam Kamali, “Selçuklular Devleti’nde”, 263-286.

⁷² F. Sabri Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzm’ler*, 228-236; Lütfi Sunar, *Karl Marx ve Max Weber’in*, 183-184; Max Weber, *Ekonomi ve Toplum*, 148, 355.

yaptıklarını, kamusal idarenin meşruiyet çemberine hapsedmişlerdir. Dolayısıyla ilmi daire inkişaf edebileceği bir mümbit saha [piyasa] bulamadan, kuluçka dönemini (incubator) bile yaşayamadan ve en önemlisi de “savaşların galibiyetinin avuntusuyla, tarihin galibi olabilme” fırsatını tepmiştir. Şunu da ifade etmek gerekir ki; sadece Nizâmülmülk’ün anlayışı ile değil, onun anlayışına müsaade eden ve zemin hazırlayan bir lider (devlet) ve ilmiye sınıfının (ulema) meşrulaştırıcı çabası da bu neticenin sorumlusudur.

Nizâmiye Medreselerinde İmâm Gazzâlî’nin dünyayı algılama ve sosyo-ekonomik hayata ilişkin “kısırlaştırıcı” dini telkinlerinin, bireyin iktisadi davranışı üzerinde olumsuz etkileri söz konusudur.⁷³ Bu etki, iktisadi davranışın en önemli fonksiyonları olan “zaman ve değer” [fayda] kavramlarını aşındırmış ve iktisadi hayata “çalışma, tüketim ve tasarruf” yönlü bakışta tutarsızlık meydana getirmiştir.⁷⁴ Zanaatkâr bir babanın evladı olan İmâm Gazzâlî, ilim ehli olmak üzere medresede eğitim almış ve Nizâmülmülk’ün danışmanı olan İmâm’ül Haremeyn el Cüveynî’nin keskin zekâ talebelerinden olmuştur. İmâm Gazzâlî bireyin iktisadi davranışının sınırlandırılmasını, dinin gereği olarak ele almıştır. İktisadi hayatın belirli bir ölçüde yürütülmesi gerektiğini, aksi halde dini hayatın olumsuz etkileneceğini belirtmektedir. İnsanın yaratılış gayesinin Allah’ın rızasına ulaşmak olduğunu ve bunu engelleyecek en önemli etkeninde “dünya hırısı” olduğunu kabul etmektedir. Bireyin iktisadi faaliyette bulunmasının, bireyin ve toplumun geleceği için zaruri olduğunu belirten İmâm Gazzâlî; iktisadi hayatın dini anlayışa göre çerçevelenmesi ve sınırlandırılmasını ifade etmektedir. Kısacası çalışma, tüketim ve tasarruf gibi iktisadi faaliyet unsurlarının uzun vadeli beklentiler kapsamında ele alınmamasını savunan İmâm Gazzâlî, uzun vadeli iktisadi beklentilerin dini anlayışa uygun olmadığını telkin ve tedris etmiştir. Diğer bir ifadeyle İmâm Gazzâlî, insanın kendi heves ve isteğine bırakılmaması gerektiğini, dünya ile ahiret hayatı üzerinde dinin bir “denge unsuru” olacağını ve bununla “devlet eliyle” gerçekleştirilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁷⁵ Burada sorunlu olan husus; denge unsurunun, dini gerekçelerle ifade edilmiş olmasına rağmen, devlet eliyle sağlanmaya çalışılmasına yönelik öneri ve uygulanan fiili durumdur.⁷⁶

Zenginliğin, kişisel çıkarın, tüketmek ve biriktirmenin fazlalığının bireyin dini hayatı üzerinde olumsuz etkisinin olacağı anlayışına dayanan İmâm Gazzâlî’nin iktisadi zihniyeti, kanaatkâr ve hırstan arı idealize edilmiş bir “birey tipolojisini” iktisadi hayata taşımıştır. İnanmış bir birey için “kimseye muhtaç olmayacak kadar gelir” ve “disipline edilmiş bir harcama endeksi” belirleyen İmâm Gazzâlî, sınırlandırılmış bir zaman aralığına (kırk gün veya altı ay gibi) yetecek ihtiyaçlardan fazlasını biriktirmenin de dinen tahkir ve tezyif edildiği anlayışına sahiptir.⁷⁷ İmâm Gazzâlî’nin; zaman, piyasa ve süreç kavramlarını dönemine göre yeterince dikkate almadan iktisadi hayat ve insanın iktisadi davranışları üzerine yazdıkları, yüzyıllardır İslâm

⁷³ İmâm Gazzâlî’nin bu bölümdeki değerlendirmesi sadece sosyo-ekonomik alana ilişkin hususlar kapsamında olup iktisadi bir yorumdur. Yoksa İmâm Gazzâlî’nin dini ahkâmı üzerine bir yorum söz konusu değildir. Zaten bu nedenle, çalışmanın metodolojisi ve kapsamı bakımından İmâm Gazzâlî’nin sosyo-ekonomik değerlendirmesi, Merhum Sabri Orman’ın merhum Ülgener dehaletinde yürüttüğü (Ülgener’in imbiğinden süzölmüş) doktora çalışması olan “Gazalinin İktisat Felsefesi” adlı esere dayanılarak yapılmıştır. Dolayısıyla, İmâm Gazzâlî ile Weber-Ülgener çizgisi arasındaki tartışma (benzerlik ve farklılıklar) ayrı bir çalışmaya mevzubahis olabilir.

⁷⁴ F. Sabri Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzm’ler*, 15.

⁷⁵ Sabri Orman, *Gazalinin İktisat Felsefesi*, 69-84.

⁷⁶ Dini emirlerin uygulamasının devlet eliyle denetlenmesi ve yönlendirilmesi hususunun teolojik boyutu, çalışmamız kapsamında olmayıp mütekellimin incelemesi gereken bir konudur.

⁷⁷ Sabri Orman, *Gazalinin İktisat Felsefesi*, 81-105; F. Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmenin*, 84-85, 91-93, 98. Bu anlayışı inananmış bireyler için salık veren İmâm Gazzâlî, kendisi ve ailesi için biriktirmekten geri durmamıştır. Öyle ki; “...mevki, şöret ve servetten el çekip, tasavvufi bir uzlet ve zühd hayatı yaşama arzusunun baskın hale gelmesine zemin hazırlamış... kendisi ve ailesinin nafakasına yetecek kadarının dışındaki servetini dağıtıp, Nizamiye’deki mevkiini de terkederek...” tasavvufi hayata yönelmiştir (Sabri Orman, *Gazalinin İktisat Felsefesi*, 52.) Yani dünyalık olmadan tasavvufi hayat olmuyormuş, İmâm Gazzâlî’nin kendisi için uyguladığı tercihe göre. Ülgener bu anlayışı; taban (son girenin) için dünya meşakkatine dalmayın düsturunu salık eden tavan (ilk giren) mensuplarının, kendileri için ise bu düsturun zahmetsiz ve gayretsiz kazanç kapılarını (devlet) zorlamak anlamına geldiğini belirtmektedir. “Ölümlü dünya, kanaatkâr mümin” anlayışını salık etmenin tavan için “şarklı zekâsının edebiyat malzemesi” olarak, varlığın ve tokluğun ilk basamağı olduğunu ve tavanın biriktirme/zenginleşme tahsili için “tabanın kanaatkâr rızık tahsilinin” zorunlu görüldüğünü belirtmektedir (F. Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 42, 69, 126-137).

coğrafyasındaki dini telkinlerin ve söylemlerin temel belirleyicisi olmuştur.⁷⁸ Bireyin iktisadi davranışının dinen sınırlandırılması anlayışına, devlet-din birlikteliği üzerine kurulu bir toplumsal yapı inşa edilince, piyasa aktörlerinin rasyonelleşmesi mümkün olmamıştır. Ülgener'in ifadesiyle;⁷⁹ "... Dünya ile hesaplaşma önce dünyanın dışına çıkmakla değil, içinde olmayı bir vakia olarak kabul etmekle başlatılabilirdi... İmanlı, dini bütün Müslümanın Tanrı'ya yakarışı da aynı doğrultuda olarak, dünya ve ahiret için (birini öbürüne feda etmeden) iyilik ve güzellik dileğinde toplanır...". İktisadi zihniyet anlayışını "dini dairede dünyayı yaşamak" üzerine inşa etmek, "bireyin irrasyonel davranmasını"⁸⁰ zorunlu kılmıştır. Dini daire içinde dünyayı yaşamak gerektiği üzerine kurulu dini anlayış, İslâm coğrafyasına terakki ve ceditten uzak bir iktisadi örgütlenme tarzı ile kamusal teşneliğin yoğunlaşmasını miras bırakmıştır. Bir tarafta batının disiplinli ve rekabetçi çalışma tarzı bir tarafta ise "...dünya ile yüz yüze mücadeleyi dahi lüzumsuz sayan bir içe kapanma, tam ve mutlak olarak dünyadan kaçış...".

Öncü göstergeler ve yukarıda ifade ettiğimiz analizler bağlamında "dini anlayış" mefhumu üzerine şu çıkarımlarda bulunabiliriz:

- Tarihsel süreçte doğuda taşıyıcı ve yayılma kanalı olma açısından eğitim faaliyetleri, ezber ve kitabi olarak yapıldığı için skolastik düşünce ekseninde kalmış ve analitik düzleme yükseltememe problemi yaşanmıştır. Analitik çalışma yapanlar ise devlet tarafından itibar görmemiştir. En azından devletin taşıyıcı olduğu yayılma kanallarında kendine yer bulamamıştır. Dolayısıyla bilimsel faaliyetler silsilesi; ilk yazan, ilk tespit eden, ilk doktrine eden ama tekâmül ve tatbik sahasına intikal edilemeyen bir hal almıştır.

- Bilimsel çalışmanın piyasa mantığıyla (tatbik sahası) ele alınması zorunluluktur. Çalışmanın başında sözüne atıfta bulunduğumuz İmâm-ı Şâfiî bu durumu, "geçmeyen para gibidir" diyerek, çok basit bir şekilde özetlemiştir. Geçmeyen paranın sadece sahte olmasına gerek yoktur. Piyasa tarafından (tedavül, paranın dolanım alanı) tasvip edilmeyen ve kullanılmayan para da geçersiz paradır.⁸¹ Geçmeyen para örneğinde olduğu gibi, ilmi çalışmalarında dini vurgu ile geçerlilik kazanması ve uygulama sahasında başarılı olmasını beklemek pekte mümkün değildir.

- Nizâmülmülk-Gazzâli tipolojisi her daim kendine mevzi bulacak bir anlayıştır.⁸² Hele hele sultanizm⁸³ [Weber'in patrimonyal-karizma lider/devlet] anlayışına sahip olan toplumlarda bulunmaz bir nimet olup, müşterisi çoktur. Bu tipoloji iktisadi refaha giden süreci, din ile devleti kaynaştırarak bir arada yürütme tercihi ve gayretiyle (iyi niyetli olduklarını farz etsek bile) akamete uğratmıştır. Çünkü dinin ikbali devlette, devletin ikbali ise bu tipolojidedir. Bu anlayış her türlü gayretli çalışmayı devletin bürokratik yapısı içerisinde (koridorlarında)

⁷⁸ Bu durum *makul fiyat-kaliteli mal* anlayışı üzerine ancak daha çok kamu düzenini koruma ve kollama amacıyla, mistik temelli kurulan "Ahilik" teşkilatını ortaya çıkarmıştır. Esnafılık, dini dairede dünyayı yaşamak üzere ahilik yapısı içine sıkışmış bir hale bürünmüş ve terakkiye öncülük edecek bir kurumsal yapı haline gelememiştir. Bkz. Ziya Gökalp, "Mesleki Ahlak", *Türkçülüğün Esasları* (İstanbul: Bilge Yayınları, 2. Basım, 2020) 150-152; Orhan Çakmak, "Osmanlıda Piyasa".

⁷⁹ Ülgener'in çalışmalarında belirttiği tasavvufi hayata ilişkin örnekleme "zihniyet" anlayışına ilişkindir. "... Sana mı ismarladılar, bu yalan dünyayı..." düsturundan hareketle, toplumsal iktisadi aktörlerinin "atalet" hissini kastetmektedir. Yoksa toplumsal yapının külliyyatının tasavvuf mensubu olduğunu kastetmemektedir (F. Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 33-35).

⁸⁰ İbn-i Haldûn, "irrasyonel tercihler irrasyonel davranışları doğurur", demektedir. İktisadi davranışın baskılanması ve iktisadi faaliyetin normal yollardan elde edilmesinin sakıncalı bulunması, iktisadi beklentileri ortadan kaldırmamaktadır. Normal ticari faaliyetin sınırlandırılması, normal olmayan (vurgunculuk/gabn-i fahiş, yağma/bozgunculuk, definecilik, tefecilik, keramet, fal gibi) irrasyonel davranışları zorunlu kılar. Eğer kazanç hevesi normal yollar ile karşılanmazsa ihtirasa dönüşüp yıkıcı sonuçlara yol açar (F. Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 144-167, 203, 216). Kısacası detektör üretmek rasyonel, definecilik ise irrasyonel bir tercihtir.

⁸¹ Kaldı ki Hz. Peygamber; yaşadığı dönemde Bizans sikkeleri, vahyine muhatap olduğu dinin muğayyiri ibareler taşımaya rağmen kullanımına müsaade etmiştir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra bu durumdan rahatsız olanlar; İslâmi ibareler, semboller ve lafızların yazdığı paraları tedavüle sürmüşlerdir. Ancak bu ibareleri yazmak (dini sembol olması) ile paranın kıymetlenmediğini (alım gücü-değeri) İslâm devletleri tecrübe etmişlerdir. Bkz. Mustafa Hizmetli, "Abbâsîler Döneminde Para Basımı", *İslâm Tarihi ve Sanatı Dergisi-İSTEM* (2010) 8(15)/79-110.

⁸² F. Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 151.

⁸³ Halil İnalçık, "Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistem Tipleme", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi* (1994) 10(7)/5-26; Halil İnalçık, *Şair ve Patron (Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme)*, (Ankara: Doğu Batı Yayınları 2003) 9-17; Max Weber, *Ekonomi ve Toplum*, 355.

çürütmüş ve tipolojinin ikbali için mevzu eylemiştir. Çünkü dini anlayışın kamusal formatı, çıkar-baskı grubu kümelenmesi için en ideal sığınak/kamuflajdır. İktisadi gelişme kamusal baskı ile inkişaf etmediği gibi, otorite ve telkin ile de terakki olmaz.⁸⁴

- Batıda da dini otorite, devlete tahakküm etmiş ve kendi güdümünde devlet anlayışı ve idaresini telkin etmiştir. Ancak batıda dini otoritenin karşısına dikilen bir kral veya piyasa mensubu (hür teşebbüs) söz konusu olmuştur.⁸⁵ Diğer bir ifadeyle din devlete tahakküm ederken; devlet ve bireyler dini kendine mevzu etmenin ötesinde bir davranış şekli sergileyerek, dini otoritenin kendisini değiştirmesini (piyasadan çekilmesini) protesto ederek talep etmiştir. Dolayısıyla din-devlet ilişkisi rasyonel bir sürece taşınırken, bilimsel faaliyetlerde kendine piyasada girişimsel destekler (yatırımcılar) bulmuştur. Hatta batıda da zanaatkârlar ilk önce dini yapıları inşa etmişlerdir. Bunun nedeni dönemin zanaatkârlarının dindar olmasından daha ziyade, dini yapıları inşa edecek kurumlarda kaynağın (paranın) bol olmasıdır. Bu zanaatkâr güruhun rasyonel tercihidir. Aynı durum doğuda da söz konusu olmasına rağmen piyasa tercihi söz konusu olmadığı için tekâmül, terakki ve cedit anlayışı oluşmamıştır. Diğer bir ifadeyle batıda piyasanın (mâsivâ) tahkir ve tezyif anlayışı kalkarken, doğuda devletin resmi zihniyeti haline gelmiştir.⁸⁶

- Bilimsel çalışmaların analitik düzlemde yapılması gerekmektedir. Elbette ki ravicilik, vakanüvislik, belgencilik, arşivcilik yadsınamaz bir kıymettir. Ancak bunların tatbik sahasına intikali, bu çalışmaları yapanlar eliyle olamamıştır.⁸⁷ Türk-İslâm cenahında bilimsel çalışmaların önemli bir kısmı “iz sürücü” (kaynağın sıhhati, ravinin güvenilirliği ve tarihsel kronoloji) anlayışı üzerine kuruludur.⁸⁸ Bu haslet analitik düzlemde uzak bir bilimsel alanın temel metodolojisi olmuştur. Bir bilginin tarihsel mazisinden daha kıymetli olan pratik sonuçlarıdır. Yani malumat muamelatı zorunlu kılar veya muamelat malumatı gerektirir. Son dönemde sosyal, ekonomik ve siyasi arşiv çalışmalarında pratik bilgiler içerdiği için “şer’iyye sicilleri, salnameler, tahrir defterleri”nin ağırlık kazanması, bunun önemli bir göstergesidir. Zihniyet çalışmalarında bu husus daha önemlidir. Çünkü sosyo-ekonomik analizler durağan değil, dinamik bir yapıya sahiptir. Bu nedenle Ülgener⁸⁹; divan şiiri, mesnevi gibi sosyo-edebi metinlerin tevil gerektirmeyen fiili durum (piyasa-mâsivâ bilgisi/muamelat) içerdiği için tarihi vesikalar kadar, etkili olduğunu belirtmektedir.

- Batıda ve doğuda; aynı dönemlerde, dini anlayış üzerine tartışmalar ve kargaşalar söz konusudur. Zihniyet açısından Haçlı seferleri batı için birlik sağlamışken, doğu ayrışma dönemine girmiştir. Haçlı seferleri ile farklı diyarlara dini gayeler ile giden batılılar, oradaki hayat tarzından ve uygulamalardan etkilenmiş ve döndüğünde mensubu olduğu otoriteyi (kiliseyi) sorgulamıştır. Bu sorgulama farklı arayışları başlatmış ve milli farklılıklara rağmen ortak düşünme, ortak hareket etme anlayışı, Rönesans sürecini doğurmuştur. Doğu ise İslâm anlayışının berraklaşması (dini yozlaşmanın ve mezhepsel ayrışmaların yaygınlaşmaması) için dinin devlet eliyle korunması ve ikmal edilmesini benimsemiştir. Devlet eliyle korunan din anlayışı, beraberinde ilmiye sınıfını da dini otoriteye (Şeyhülİslâm’a) bağlamıştır. Bu anlayış “taltif-cülus” sürecini ilmiye sınıfının gelir kapısı haline getirmiştir.⁹⁰

⁸⁴ F. Sabri Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzm’ler*, 40-46.

⁸⁵ Mesela Papalığın köle ticaretini (özellikle Memluk döneminde yönetici-asker vasfına yatkın olan köle ticaretinin Hıristiyanlığa olan olumsuz etkisinden dolayı) engellemek için İtalyan tacirlere (özellikle Genevizli tacirlere) dini emirler yayınlamış olmalarına rağmen, tacirler bu hususu hiç dikkate almamışlardır. Bkz. Nadir Karakuş “Haçlı Seferlerinde Köle Ticareti Üzerine Bir Değerlendirme”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2023) 1/119-127.

⁸⁶ F. Sabri Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzm’ler*, 62.

⁸⁷ F. Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 164.

⁸⁸ İz sürücülük, Arabi bir meslektir. O dönemin en kıymetli (gelir açısından) mesleği olarak akliselim beşerî sermayenin tercihi olmuştur. Bu meslek ile iştigal edenler o dönemin en parlak beyinleri olduğu için bu meslek geçim kaynağı olarak geliştirilmiştir. Bkz. Adem Apak, *Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumuna (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*, (İstanbul: Kuramer Yayınları 22/2017) 82-96, 169-190.

⁸⁹ F. Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 157.

⁹⁰ Halil İnalçık, *Şair ve Patron*, 9-17; Ahmet T. Kuru, “Islam, Catholicism”, 91-104.

- Farklı alanlardaki birçok bilimsel çalışma doğu tandanslı olmasına rağmen, batı tarafından tatbik sahasına aktarılmıştır.⁹¹ Mesela Amerikalı iktisatçı Arthur Laffer, “vergi gelirleri ile vergi oranları” arasındaki ilişkiye yönelik teoremini İbn-i Haldûn’dan aldığını belirtmektedir. Laffer 1970’li yıllarda konuyu yakalayıp ABD ekonomisinde tatbik edilmesini sağlamıştır. Aslında bu bilgiyi tatbik etmenin en güzel örneğidir.⁹² Bizde ise İbn-i Haldûn’un bu eserinin 1949’daki çevirisinin önsözünde İbn-i Haldûn’un Farab’lı Tarhan Oğlunun [Fârâbî] eserlerinden etkilenecek bunu yazdığı ifade ediliyor.⁹³ Aslında Müslüman-Türkün meseleye bakış açısının bir göstergesi olarak sorunlu olan bu anlayış, çalışmamız açısından çok önemlidir. Yani “o yazdı, bundan yazdı, ona yazdı” gibi iz sürücü bilimsel anlayış tartışmaları sürüp giderken, batı meseleyi tatbik sahasına intikal ettiriyor.

- Tarihsel galibiyet; savaşlar ve bilimsel çalışmaların yapılması ile değil, Rönesans ve Sanayi Devrimine giden yolu (tatbik sahasını) oluşturmak ile mümkün olmuştur. Bir hususun altını çizmek ve önemle belirtmek gerekir ki bilimsel çalışma çığır açıcı olabilir. Ancak onu anlamlı kılan, tüketicinin beğenisi ile test edilmesi ve dolanımına (piyasaya) sokulmasıdır.⁹⁴

- Rönesans belirli bir bölgeden inkişaf etmiştir. Devamında ise Sanayi Devrimi ile beraber aynı bölgede daha büyük terakkiye yol açmış⁹⁵ ve yaygınlaşmıştır. Bu gelişmeler sadece o bölgenin insanlarına değil, insanlığa fayda sağlamıştır. Coğrafi keşifler artmış ve uluslararası ticaret yaygınlaşmıştır.⁹⁶ Coğrafyanın önemi sadece inkişafın membaı olmasıdır. Dini anlayışın ise bilime, iktisadi refaha ve en kısa ifadesi ile kişisel çıkara [rasyonelliğe] bakış açısının önemli olduğunu ifade edebiliriz.⁹⁷

- Devlete (kamusal kaynaklara) teşneliğin olduğu toplumlarda iktisadi fırsatlar, kamusal alanda söz konusu olacağı için beşerî sermaye bu alanda faaliyette bulunacaktır. Bu durum rasyonel olmak ile beraber; iktisadi refahı değil, iktisadi tarafgirliği (nepotizm) ortaya çıkarır.⁹⁸

⁹¹ Bkz. İsmail Hakkı İzmirli, *İslâm Mütfeffikîleri ile Garp Mütfeffikîleri Arasında Mukayese*, Sad. S. Hayri Bolay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Baskı, 1977) 9-64.

⁹² Arthur Laffer, <https://www.heritage.org/taxes/report/the-laffer-curve-past-present-and-future> (Erişim 18.02.2023).

⁹³ İbn Haldûn, *Mukaddime I- Şark İslâm Klasikleri*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 1990) 481/X-XI.

⁹⁴ Ziya Gökalp; tarihin ilmi olarak sadece maziye bilmek değil, istikbali kurgulamak ve yapmak olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ziya Gökalp, “Tarihe Dair: Tarih İlim mi, Yoksa Sanat mı?”, *Küçük Mecmua Yazıları* (İstanbul: Ötüken Yayınları 2018) 235-236.

⁹⁵ Bkz. Phyllis Deane, *İlk Sanayi İnkılabı*, Çev. Tefik Güran (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1994).

⁹⁶ Sömürgeciliğin ve bu sayede batıya (özellikle Portekiz-İspanya tarafından) aktarılan “altın-gümüş” gibi emtianın, batının zenginleşmesine sağladığı katkılar hususunda bkz. Nathan Rosenberg, & L. E. Bridzell, *How The West Grew Rich*.

⁹⁷ Mesela yakın zamanda PEW Research “Çin’de Dinin Ölçülmesi” adlı çalışmasını yayımladı. Çalışmada çok ilginç veriler bulunmakta olup çalışmamızın güncel örneği olma özelliğine sahiptir. Çin hükümeti “dini anlayış”ı kontrol altında tutmak için “dini müstakillliği” engellemeye çalışmaktadır. 1949 yılından başlayarak günümüze kadar Çin’deki dini anlayışı konu edinen çalışmada; 1949 yılında din, Mao’nun “Dört Eski”yi (eski anlayışlar, eski fikirler, eski gelenekler ve eski alışkanlıklar) ortadan kaldırma kampanyasının hedefi haline gelmiştir. Tüm dini faaliyetler yasaklanmış ve dini personele zulmedilmiştir. “Kızıl Muhafızlar” birçok tapınak, türbe, kilise ve camiye saldırmış ve tahrip etmiştir. Ancak Çin’in iktisadi gelişmesinin başladığı 1980’den itibaren Çin Komünist Partisi “inanç özgürlüğü”nü benimsemiş olmasına rağmen, “ateist eğitim”in önemini korumasına devam etmiştir. 2004 yılında “din işleri yönetmeliği” çıkarılmış ve ibadet kısmen özgür bırakılmasına rağmen, 2015 yılından beri “Dinlerin Çinlileştirilmesi” projesi yürürlüğe konulmuştur. Protestanlık, Katoliklik ve İslâm liderlerinin öğretilerini ve geleneklerini Çin gelenekleriyle uyumlu hale getirmeleri ve devlete “sadakat yemini” vermeleri istenmiştir. Çin hükümeti bir yandan, İslâm ve Hıristiyanlık üzerindeki kontrolleri sıkılaştırmış, bir taraftan da “devlet kontrolünde din anlayışını” yaygınlaştırmaya çalışmaktadır. Ama tüm bu gelişmeler 1949 yılında tamamen yasaklanan “dini anlayış”ın iktisadi gelişme ile beraber Çin’de “kontrollü” bir özgürlük haline geldiğini göstermektedir. Bkz. Conrad Hackett, Gar Meng Leong, Achsah Callahan, *Measuring Religion in China*, <https://www.pewresearch.org/religion/2023/08/30/measuring-religion-in-china>, PEW Research Center, August-2023, 23-32.

⁹⁸ “Nepotizm” kavramı hem batı hem de doğu toplumları için söz konusudur. Ancak önemli ayrıca “devlet” kavramı ile ilgilidir. Devlet ile “refah devleti” arasında teknik farklılıklar söz konusudur. Refah devleti anlayışı, hükümlerle gücü kapsamında devletin vergilendirme alanının geniş ve bu sayede devlet hazinesinin bolluğunu kapsamaktadır. Diğer bir ifadeyle, devletin daha fazla vergi toplaması için vergilendirme alanının (piyasanın) genişlemesi gerekmektedir. Piyasa aktörlerinin gelişmesi ve yaygınlaşması; devlet için vergilendirme alanını genişleteceği ve bu sayede hazinayı zenginleştirileceğinden dolayı, daha fazla kamusal teşvik sunulabilecektir. Batı toplumlarında uygulanan kamusal

• İktisadi kaynakların toplumsal alandaki kullanımında müşevvikler çok önemlidir. Bu müşevviklerin temel belirleyicisi ise toplumun iktisadi tercihidir. Devletin kaynak tahsisatının temel belirleyicisi olduğu bir sistemde, kaynakların kullanımı hususunda “sinyalizasyon problemi” söz konusu olur. Hangi kaynağın nerede, ne şekilde daha ehemmiyetli olduğu değil; daha çok kamusal idarenin talebine göre kaynaklar kullanılır.

Bu çıkarımlara göre batı ile doğu arasında dini, ahlaki, kültürel farklılıkların söz konusu olmasının ötesinde iktisadi örgütlenme tarzı olarak farklılığın nedenlerini de izah etmiş bulunmaktayız.⁹⁹ İslâm toplumlarındaki tatbiksel problemin Müslüman (dini anlayışın tatbik sahasındaki mümessili) ve ulema-devlet (karar alma mekanizmasının aktörleri) eksenli olduğunu ifade edebiliriz. Yoksa mücerret bir din anlayışı; iktisadi refaha, hukuksal gelişmişliğin kamu düzenine veya kısacası İnsani Gelişme Endeksinin ana parametrelerine sınır ve yasak koymamıştır. Aynı şekilde tarihte önemli rol oynayan milletler, nesillerinin harap bitap olmasını arzu etmemişlerdir. Mesela adil Habeş Kralı Necâşi, milletinin (bugünkü Etiyopya, Yemen, Eritre bölgesi)¹⁰⁰ günümüzde fakr-u zaruret içinde bulunmasını istememiştir.

SONUÇ

Weber-Ülgener eksenli sosyo-ekonomik bakış açısına sahip olmayan fikir ehlinin ortak mefkûresi, piyasayı dışlayarak iktisadi refahın devleti idare etme ile mümkün olacağı anlayışında birleşmektedir. Devletin idaresi (iktidar) elde edilince hem dinin ihya [ihyâ'u ulmû'id-din] edileceği, hem de milletin huzurunun [kimyâ-yı saâdet] sağlanmış olacağı anlayışı belirlemiştir. Medeniyete giden yolu iktidarda aramak, Nizâmülmülk-Gazzâli tipolojisini canlandırmak isteyenlerin vazifeye hazır olduğunu göstermektedir. Dünyadaki sosyo-ekonomik gelişmeler, bu anlayışın tatbikinin beklenen sonuçları vermeyip başarısızlık ile sonuçlandığını ortaya çıkarırken; bu durum birçok açıdan arzu edilmeyen bir şekilde, dinin esas nüvesi olan “emir ve yasakları”nın gerekli olup olmaması üzerine tartışmalara yol açmıştır. Bu durum ister istemez ideolojik bir cepheleşmeyi beraberinde getirmiştir. Sadece kendinden olanı kabul edip, kendinden olanın tatbik sahasındaki başarısızlık veya eksikliklerinin nedenini kendinden olmayanlarda gören anlayış; kendinden olmayan ama sonuçlarının iyi olduğunu müşahade ettiği durumlar için ise aslında “biz daha önce bunu demiştik veya biz bunu daha önce yapmıştık” gibi bazı izahatlar ile savunma refleksi geliştirmişlerdir.¹⁰¹ Meselenin ideolojik tartışmasının anlamsızlığını ortaya çıkaran yegâne veri ise dini daire içerisinde dünyayı yaşamaya çalışan ülkelerdeki refah, hukuk ve insani gelişme endeksinin alt seviyelerde olmasıdır.

Weber-Ülgener çözümlemesinin mihenk taşı olan rasyonel anlayışın doğu toplumlarında piyasa tandanslı hale gelememesinin önemli nedeni, dini anlayışın piyasayı tahkir ederken devleti tek sığınak olarak görmesidir. İktisadi hayata bakış açısının bu zihniyet algısı üzerine kurulması, otoritenin muhtariyetinde bir terakki ve cedit anlayışına sahip birey/piyasa/devlet algısı oluşturmuştur. Bu sorunu çözmeye gayreti farklı dönemlerde mevzubahis olmuş, ancak neticeye ulaşamamıştır.¹⁰² Çözüme ulaşamayan bu sorunun, rasyonel insan tipolojisi bağlamında, kaynağı zihniyet olmaktadır. Zihniyeti; duygusallıkla/hamasetle merhameti harekete geçirmek, şark

teşvikler ile doğu toplumlarının aynı düzeyde kamusal teşvik uygulamasını beklemek, imkân kısıtından dolayı, olası değildir. Diğer bir ifadeyle refah devleti, terakki ve cedit sürecinin sonucudur, sebebi değil. Bu hususta öncü göstergeler kısmında bahsedilen ülkelere bakılabilir. Ayrıca bkz. Orhan Çakmak, “İktisat Teorisi Açısından”.

⁹⁹ Konuya ilişkin Osmanlı dönemi için Bkz. Orhan Çakmak, “Osmanlıda Piyasa”.

¹⁰⁰ Bu bölge İslâm tarihi açısından çok önemlidir. Birincisi Hz. Peygamber döneminde “dini ticaret” açısından Mekke’ye rakip olmasıdır. Bundan daha önemlisi, ilk Müslüman olanlardan bir kısmının (özellikle zengin aile mensubu gençlerin), Mekke’deki baskıdan dolayı, bu bölgeye sığınmasıdır. Bölge o dönemde; iktisadi refah, hukuk ve hoşgörü bakımından en ideal bölgedir. Ayrıca göç edenlerin bir kısmı, iktisadi refahtan dolayı geri dönmemiştir (W. Montgomery Watt, *Hız. Muhammed Mekke’de* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2. Baskı, 2020) 153-155; 232-235. Ancak günümüzdeki hali dipnot 14’de belirtilmiştir.

¹⁰¹ Bkz. Elmalı M. Hamdi Yazır (Çeviren), “Dibace (önsöz)”, Paul Janet & Gabriel Seailles *Tahlili Felsefe Tarihi* içinde, (İstanbul: Eser yayınevi 1978) XXVII-LIV.

¹⁰² Mesela Tanzimat modernleşmesi için bkz. Orhan Çakmak “Osmanlıda Piyasa”, 144-213. Ayrıca son dönemin Nahda Hareketi için bkz. Ecehan Somuncuoğlu, “On Dokuzuncu Yüzyılda Nahda Hareketi: Modern Arap Düşüncesinin Oluşumu, Kapsamı ve Sınırları”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi* (2015) 3-1/103-120.

zekâsı ile kısa günün kârı, dertsiz aşım ağrısız başım, devlet baba gibi ana parametrelere dayanmakta olan bireyin iktisadi davranışı “risk ve belirsizlik” açısından piyasaya adaptasyon sorunu yaşamıştır. Kısacası devlet kapısında daha fazla yoğunlaşmayı, kamusal alanın genişlemesini ve iktisadi örgütlenme tarzının bu anlayış üzerine kurulmasını sağlamıştır. Bu durum ise daha miskin bir hür teşebbüs kültürü ve kamu otoritesine daha itaatkâr bir esnaf yapısı olarak kendini göstermiştir. Girişimci vasfını kamusal alanda yoğunlaştıran ve hatta kamunun da girişimci olmasına yol açan bu tutarsız zihniyet, meşruiyetine dini gerekçeler sağlamaktan da geri durmamış ve iktisadi refahın nedeni olan iktisadi örgütlenme tarzını piyasa temelli bir rasyonel yapıya ulaştıramamıştır. Yapılması gerekeni “ulema söyler devlet yapar” ve/veya devletin lehine olanı “ricâl-i devlet söyler ulema bilir/anlar ve yazar” felsefesi, hâkim bir anlayış olarak Türk-İslâm tarihinin kamusal karar alma metodolojisi olmuştur. Zihniyet oluşumunun esas parametrelerinin dini gerekçeler ile temellendirilmesi iktisadi aktörler üzerinde gel-git benzeri yalpalamalar oluşturmuş olmasına rağmen, “atalet” hissi hem tüketici hem de üretici kesimi için dominant bir faktör olmuştur. Bu durum inanç kümesi ile piyasa (mâsivâ) arasında kalan inanmış bireylerin; belirsizliği ortadan kaldırma hususunda bocalayan, terakki ve cedit sürecine ulaşma fonksiyonunu devlete yükleyen, sürecin olumsuzluğunu ise dini gerekçeler ile izale etmeye çalışan ama ömrü de akıp giden kanaatkâr ve zahidane bir hayat çerçevesini fiilen yaşamasına, ancak zımnen iktisadi refahı yüksek olan diyarlara, beldelere özenmesine/öykünmesine yol açmıştır.

Bu hususa ilişkin olarak felsefenin lezzetli hocası Ahmet İnam¹⁰³; hane [inanç kümesi] ve meydan [piyasa/mâsivâ] üzerine yaptığı muhteşem muhteva analizinde: hanenin meydana açılması oradan istifade etmesini ürkek ve tedirgin bir şekilde arzuladığını, ona öykündüğünü ama aradaki duvardan [zihniyet] sızlandığını, dert yandığını ama çözüm üretmediğini ifade eder.¹⁰⁴

[...Hane duvarı. Bunun için mi varsın? İçindekiler ezilsin, kahrolsun, birlikte yaşayamasın, cehennemi dünyada yaşasın diye mi? Neden oradasın sen? Zindan duvarı olasın diye mi dikildin hane duvarı? Yıkılası hane duvarı.

Anlar ki verir laf ile dünyaya nizamât

Bin türlü teseyyüb bulunur hanelerinde

Diye buyurmuş Ziya Paşa. Bin türlü teseyyüb (ayıp) elbette vardır. Evde farklı, dışarda farklı insanlar çıkıyor ortaya; Evimizin misafir odası meydandır, oturma odası ise mahremiyetimiz. Şunu demek istemiyorum; Meydan hayatı ile hane hayatı aynı olsun. Elbette sır farkı var... Hanelerinde teseyyüb olanlar, kendileriyle yüzleşebilme cesaretine sahip olmalı. Bu ayıp, dünyaya düzen vererek yok edilemez... Hanesiz meydan yaşanamaz...].

Çalışmada; terakki ve cedit mevzusunun, Nizâmiye Medreseleri özelinde tartıştığı “zihniyet” düzlemindeki değişim sancısının doğu toplumları açısından en kısa şekilde ifade eden bu veciz ifadeler, çeyrek asır önce yazılmış olup İnsani Gelişme Endeksinin temel amaçlarını özetlemektedir. İnsani gelişme endeksi, Google çağında Atroposen'i yaşamamız için daha fazla insan öncelikli hale geçmemiz gerektiğini amaç edinmektedir. Savruk, yağmacı, acımasız bir piyasa sürecinden geçerek iktisadi refahı yakalamış ve köken coğrafyası farklı olan insanların vatandaşlığına talipli olduğu beldelerin anlayışı, insanın daha öncelikli olması anlayışına evrilmiştir. Doğudaki anlayış ise bu sonuçtan hareketle, her türlü iktisadi-sosyal gelişmeyi din ve millilik anlayışına muğâyir gördüğü için tarihsel süreçte piyasaya mesafeli durmuş olmasına rağmen; esas önemli olan sorunu ise “hane ile meydan” arasındaki ilişkiyi zihniyet dünyasında çözümleyememiş olmasıdır. Hane ile meydan ilişkisi açısından duvar işlevi gören zihniyet algımızın ya “gönüllü çözümlenmesine veya metazori kentsel dönüşüm” sürecine tabi olması kaçınılmazdır.

¹⁰³ Ahmet İnam, “Hanemizdeki Sır”, *Doğu Batı Dergisi* (1998) 5/179-185.

¹⁰⁴ Benzer durum Elmalı Hamdi Yazır'da da (1978) vardır. Son dönemin büyük mütefekkeri Elmalı, Vicdan-Vücut ikileminin sosyolojik anlamda tespitini yapmış, hatta bireysel davranışta ve kararlarda vücut [mâsivâ], vicdanı [taabbüd] önceler demiş ama etkileşim/aktarım sürecine ilişkin temkinli/muhafazakâr duruşunu korumuştur.

Dini ahkâm üzerine olan zevat, İslâmi beldelerden daha çok gelişmiş ülkelere gitmeyi arzularlar. Diğer bir ifadeyle; insanların dini anlayışları onları dini anlayışı koyu olan bölgelerden daha ziyade iktisadi refahı yüksek olan bölgelere gitmesini teşvik ediyor. Teşvik edici bu unsura uygun bölgeleri tercih edenler, sahip oldukları değer yargılarından çok farklı beldeleri talep ettiklerinin idrakindedirler. Mesela bir Hintli, bilişim sektöründe çalışmak için kendi değerlerinden (inanç, yeme-içme ve giyim kültürü gibi) olmayan beldelere göç etme tercihinde bir sorun yaşamıyor. Gelişmiş ülkelerin insani yaşam için daha uygun mekân sağladığı anlayışının sadece iktisadi veçhesi değil, aynı zamanda daha iyi hukuksal sistem ve kamu düzeni anlayışı da söz konusudur. Terakki ve cedide giden yolda beşerî mezihyetlerin ehemmiyeti (buluş, keşif gibi) önemlidir. Ancak bu önemin, değerli hale gelmesini sağlayan temel unsur ise faaliyetin gerçekleşeceği coğrafyanın iktisadi, sosyal ve hukuki yapısının uygunluğudur.

Tarihe ve felsefeye takılıp kalmadan, reel hayatın terakki ve cedit boyutunun etkisini vurgulamak önemli bir toplumsal vazifedir. Bu vazife ile sosyo-ekonomik, inanç, kültür veya fikri müdahaleden bahsedilmemektedir. Tam aksine dünyayı dışlayarak, iktisadi ve dini refahı devlette arama tercihinin sarfınazar etmemiz gerektiği hususunu salık vererek; piyasanın dinamizmini ve üretkenliğini, ahlaki ve dini nedenlerden dolayı terk ederek, devletin miskin ve verimsiz alanlarında aramanın ise din ve dünya ihyasından uzak bir davranış olacağını tarihsel tecrübelerimize göre telkin etmektir. Dini anlatıda bulunanlar, genel ekseriyetle, kişisel çıkarına göre hareket etmekte ve söylemlerini kendi kişisel çıkarlarını maksimize etmek üzerine kurmaktadırlar. Diğer bir ifadeyle anlatılarının mevzuu (din veya hamaset) geçimlerinin kaynağı olmaktadır.

Müreffeh dünyadan köken coğrafyasının müstefit olması mümkündür. Bu durum bireylerin öykünme, daha fazla refah elde etme anlayışını beraberinde getirecek olup, ortaya çıkan dinamizm ise terakkiye giden beşerî sermayenin itici gücü olacaktır. Cedit, zaten insanoğlunun ortak akli ile neşet etmiş ve insanlığın istifadesine sunulmuştur. Önemli olan bu istifadeyi lehe kullanacak terakki yolunun engellerini kaldırıp, yayılma kanalını açık tutmaktır. Bu da zihniyet dünyamıza hanelerini taşıyarak duvarları kalınlaştıran ve yükselten; “tarihsel söylegenlik ile hamaset ve davudi ses tonluluğu ile din” anlatısında bulunanların medar-ı maişet motorlarının dinamizmine beşerî ve iktisadi sermayemizi heba etmeyerek mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

- Al-Hasani, Mohammed K, “Urban Space Transformation in Old City of Baghdad – Integration and Management”, MEGARON, Yıldız Technical University Faculty of Architecture E-Journal, (7-ek1):79-90. <https://jag.journalagent.com/megaron/pdfs/MEGARON-14633-ARTICLE-AL-HASANI.pdf>, 2012.
- Apak, Adem, Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat), (İstanbul: Kuramer Yayınları: 22), 2017.
- Armaki, Azad&Kamali, Maryam, “Selçuklular Devleti’nde İktidarın Yapısı ve Siyasî Meşruiyet”, Çev. Hormoz Kazemighalinghieh&Yasemin Ellik, USAD (13):263-286, 2020.
- Arslan, Mahmut, “Mahmut Arslan ile Max Weber’den Sabri F. Ülgener’e Ahlak ve Piyasa Üzerine Söyleşi”, Piyasa (5):91-110, 2003.
- Avcı, Merve, “Nizamiye Medreseleri ve Eğitime Olan Katkıları”, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (SOBİDER) 46:584-591, 2020.
- Bahadır, Osman, Ortaçağ Avrupa’sında Bilim ve Teknoloji, <https://sarkac.org/2017/10/ortacag-avrupasinda-bilim-teknoloji-osman-bahadir>, 2017.
- Barkan, Ömer Lütfi, “İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, Vakıflar Dergisi 2:279-304, 1942.

- Barthold, W. Prof. Dr., İslâm Medeniyeti Tarihi, Çev. Fuad Köprülü, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları:86, Altıncı Basım), 1984.
- Basuğuy, Bedrettin, "Fuat Sezgin'e Göre Haçlı Seferleri'nin Doğu'ya ve Batı'ya Etkisi: Silah Teknolojisi Alanındaki Gelişmeler ve Bilimlerin Avrupa'ya Transferi", Bingöl Üniversitesi SBE Dergisi 9-9 Özel Sayı:193-210, 2019.
- Çakmak, Orhan, "İktisat Teorisi Açısından Kamu Girişimciliği ve Özel Girişimcilik: Karşılaştırmalı Bir Analiz", Kamu Maliyesinde Seçme Yazılar- Prof. Dr. Aytaç Eker'e Armağan, (Sakarya Üniversitesi Maliye Bölümü Yayınları), 367-416, 2010.
- Çakmak, Orhan, "Osmanlıda Piyasa Zihniyeti ve Girişimcilik (Adam Smith Yaklaşımına Göre Bir Analiz)", Halil İnalçık Armağanı II- Tarih Araştırmaları, (Ankara: Doğu Batı Yayınları), 144-213, 2011.
- Cote, Catherine, "What Is Predictive Analytics? 5 Examples", Harvard Business School Online, What Is Predictive Analytics? 5 Examples | HBS Online.
- Deane, Phyllis, İlk Sanayi İnkılabı, Çev. Tefvik Güran, (Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları), 1994.
- Dizer, Muammer, "İbn Yûnus, Ebü'l-Hasan" maddesi, TDV İslâm Ansiklopedisi, (20):450-452, 1999,
- Doğan, Mehmet, "Nizâmülmülk'ün Hayatı ve Şahsiyeti: Tonyukuktan Nizâmülmülk'e" Bilge Vezir Nizâmülmülk, (Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları:402): 2-12, 2019.
- Evans, Jonathan and Chris, Baronavski, How do European countries differ in religious commitment? <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/12/05/how-do-european-countries-differ-in-religious-commitment/> 2018.
- Elmalı, M. Hamdi Yazır, "Dibace (önsöz)", Tahlili Felsefe Tarihi içinde, Paul Janet & Gabriel Seailles, (İstanbul: Eser yayınevi) XXVII-LIV, 1978.
- Gökalp, Ziya, "Hars ve Siyaset", Yay. Haz. Dr. Salim Çonoğlu, Yeni Mecmua Yazıları içinde, (İstanbul: Ötüken Yayınları) 447-455, 2018.
- Gökalp, Ziya, "Milli Meseleler: Medeniyetimiz 2", Yeni Mecmua Yazıları içinde, Yay. Haz. Dr. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Yayınları) 499-512, 2018.
- Gökalp, Ziya, "Musahabe: Dehaya Doğru", Küçük Mecmua Yazıları içinde, Yay. Haz. Dr. Ali Duymaz (İstanbul: Ötüken Yayınları) 32-40, 2018.
- Gökalp, Ziya, "Tarihe Dair: Tarih İlim mi, Yoksa Sanat mı?", Küçük Mecmua Yazıları içinde, Yay. Haz. Ali Duymaz (İstanbul: Ötüken Yayınları) 235-236, 2018.
- Gökalp, Ziya, "İçtimai Neviler", İslâm Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları, Haz. Dr. Salim Çonoğlu, (İstanbul: Ötüken Yayınları) 53-59, 2019.
- Gökalp, Ziya, "Garp'a Doğru", Türkçülüğün Esasları içinde, Yay. Haz. Nargiza Sattarova, (İstanbul: Bilge Yayınları) 64-70, 2020.
- Gökalp, Ziya, "Mesleki Ahlak", Türkçülüğün Esasları içinde, Yay. Haz. Nargiza Sattarova, (İstanbul: Bilge Yayınları) 150-152, 2020.
- Güzel, Fatih, "XIII. Yüzyılın Başlarında Bağdat Şehrinde Sosyal Durum", Çankırı Karatekin Üniversitesi SBÜ Dergisi, (7):1-25, 2016.
- Hacak, Hasan, İslâm Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Hukuku Anabilim Dalı Doktora Tezi, No: 102262, İstanbul, 2000.
- Hackett Conrad, Gar Meng Leong, Achshah Callahan, Measuring Religion in China, <https://www.pewresearch.org/religion/2023/08/30/measuring-religion-in-china>, 2023,

- Hizmetli, Sabri, "Genel Olarak Raşid Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları ve Etkileri", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 39(1):27-54, 1999.
- Hizmetli, Mustafa, "Abbâsîler Döneminde Para Basımı", İSTEM 8(15):79-110, 2010.
- Karakuş, Nadir "Haçlı Seferlerinde Köle Ticareti Üzerine Bir Değerlendirme", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (1)/119-127, 2023.
- Kasper, Wolfgang, Ekonomik Özgürlükler ve Gelişme, Çev. Bahadır Akın, (Ankara: Liberte Yayınları), 2007.
- Kuran, Timur, Yollar Ayrılırken- Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslâm Hukukunun Rolü, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 3681, 2. Baskı) 2018.
- Kuru, T. Ahmet, Islam, Authoritarianism, and Underdevelopment A Global and Historical Comparison, (Cambridge: Cambridge University Press) 2019.
- Kuru, T. Ahmet, "Islam, Catholicism, and Religion-State Separation: An Essential or Historical Difference?", International Journal of Religion, (1-1):91-104, 2020.
- Köprülü, M. Fuat, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, (Ankara: TTK Basımevi) 1984.
- Laffer, Arthur, <https://www.heritage.org/taxes/report/the-laffer-curve-past-present-and-future>, 2004.
- Madison, Angus, The World Economy: A Millennial Perspective, OECD, 2001.
- Merdivenci, Ahmet, Türkiye'de Mikroskop ve Tarihi, (İstanbul) 1975.
- Milanovic, Branko, Income inequality and citizenship: Quantifying the link, <https://cepr.org/voxeu/columns/poverty-and-income-inequality>.
- Laura, Silver and Christine, Huang, In Emerging Economies, Smartphone and Social Media Users Have Broader Social Networks, <https://www.pewresearch.org/internet/2019/08/22/in-emerging-economies-smartphone-and-social-media-users-have-broader-social-networks/2019>.
- İbn Haldûn, Mukaddime I- Şark İslâm Klasikleri, Çev. Zakir Kadiri Ugan, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları:481) X-XI, 1990.
- İmam-ı Mâtürîdî, Kitabü't Tevhid- Açıklamalı Tercüme, Çev. Bekir Topaloğlu, (Ankara: İSAM yayınları, 15. Basım) 2020.
- İnalçık, Halil, "Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistem Tiplemesi", Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi 10(7):5-26, 1994.
- İnalçık, Halil, Şair ve Patron (Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme), (Ankara: Doğu Batı Yayınları) 2003.
- İnam, Ahmet, "Hanemizdeki Sır", Doğu Batı Dergisi (5):179-185, 1998.
- İzmirli, İ. Hakkı, İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese, Sad. S. Hayri Bolay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Baskı) 1977.
- Ocak, Ahmet, Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092), (İstanbul: TATAV Yayınları), 2002.
- Orman, Sabri, Gazalinin İktisat Felsefesi (İstanbul: İnsan Yayınları) 1984.
- Özaydın, Abdülkerim, "Nizâmülmülk" maddesi, TDV İslâm Ansiklopedisi (33):194-196, 2007.
- Özaydın, Abdülkerim, "Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshâk Eş-Şîrâzî ve Medresenin Resm-i Küşâdı", Şarkiyat Mecmuası (26):85-99, 2015.
- PEW Research, Key Findings from the Global Religious Futures Project, <https://www.pewresearch.org/religion/2022>.

- Piyadeoğlu, Cihan, "Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi", *USAD* (8):124-135, 2018.
- Rosenberg, Nathan&Bridzell L. E, *How The West Grew Rich- The Economic Transformation of the Industrial World*, (USA: BasicBooks) 1986.
- Samadi, S. B., "Abbâsî Hâkimiyeti Döneminde Bağdat'ın Sosyal ve Ekonomik Hayatından Görünümler", *Çev. Ahmet Turan Yüksel, İSTEM* (12):241-249, 2008.
- Sayar, Güner Ahmed, "Ahmed Güner Sayar ile İktisat Üzerine Söyleşi", *Piyasa* (2):49-64, 2002.
- Sayılı, Aydın, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri (Avrupa ile Mukayese)", "[http://kaynakca.hacettepe.edu.tr /eser/122045](http://kaynakca.hacettepe.edu.tr/eser/122045)"ültesi *Felsefe Bölümü Dergisi* (1):5-69, 1963.
- Somuncuoğlu, Ecehan, "On Dokuzuncu Yüzyılda Nahda Hareketi: Modern Arap Düşüncesinin Oluşumu, Kapsamı ve Sınırları", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi* 3-1/103-120, 2015.
- Sunar, Lütfi, *Karl Marx ve Max Weber'in Doğu Toplumlarına Yaklaşımları*, İstanbul Üniversitesi SBE Doktora Tezi, İstanbul, 2010.
- Sunar, Lütfi, "Weber'in İktisat Sosyolojisi: Uygarlığı Anlamanın Anahtarı Olarak İktisadi Zihniyet", *Sosyoloji Konferansları* (45):19-42, 2012.
- Topuzkanamış, Engin, "Max Weber'de Ekonomi, Hukuk ve Rasyonalite", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 14(2):253-274, 2012.
- Tural, Murat, "Hülâgû Han'ın Bağdat'ı İstilas (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 10-XXX:21-50, 2017.
- UNDP, *İnsanı Gelişme Raporu (Önümüzdeki Sınır: İnsani Gelişme ve Antroposen)* 2020.
- UNDP, *İnsanı Gelişme Raporu (Belirsiz Zamanlar, Huzursuz Yaşamlar)* 2021-2022.
- Ülgener, F. Sabri, *Tarihte Darlık Buhranları*, (İstanbul: Derin Yayınları) 2006a.
- Ülgener, F. Sabri, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, (İstanbul: Derin Yayınları) 2006b.
- Ülgener, F. Sabri, *Zihniyet ve Din, İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, (İstanbul: Derin Yayınları) 2006c.
- Ülgener, F. Sabri, *Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler*, (İstanbul: Derin Yayınları) 2006d.
- Yuvalı Abdülkadir, "XIII. Yüzyılda Doğu-Batı İlişkilerinin Mahiyeti Hakkında", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* (2):121-129, 1987.
- Watt, W. Montgomery, *Hz. Muhammed Mekke'de*, *Çev. Süleyman Kalkan*, (İstanbul: Kuramer Yayınları) 2020.
- Weber, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, *Çev. Zeynep Aruoba*, (İstanbul: Hil Yayınları) 1985.
- Weber, Max, *Ekonomi ve Toplum*, *Çev. Latif Boyacı*, (İstanbul: Yarın Yayınları) 2012.
- <https://archiviostorico.unibo.it/it/percorsi-storici>
- <http://www.investinemiliaromagna.eu/en/index.asp>
- <https://migrationdataportal.org/international-data>
- <https://pavaedu.com/bologna-universitesi>
- <https://www.topuniversities.com>
- <https://www.timeshighereducation.com>

STRUCTURED ABSTRACT

These days when we have witnessed that human beings supply a significant part of their needs from the virtual environment, we have had to learn once again that we need to know the value of progress and jedit understanding more. Most importantly, this experience has made us realize that progress and jedit are offered to benefit everyone without discrimination according to race, color, language, region, or religion. In addition, the "formation process of the human common mind", which offers the enormity that eliminates the time problem, should be considered an important issue.

This study aims to examine that we need to understand the miracle in the lands where the concepts of "progress and jedit", which lie at the basis of the phenomenon that we can briefly express as technology, are developed. The benefit to humanity of the blessings of progress and jedit, produced by individuals of different religions, nationalities, and cultures with a common mind, is now an unquestionable reality. Unfortunately, the geography where these opportunities are developed does not generally intersect with Turkish-Islamic geography. Of course, there are members of Turks-Islam who are at the center of development on an individual basis. However, why could not the lands, which are in our historical past as geography and on which we have poured prose poems and prose poems, be a part of this development? Why could not the geographies of Islamic thinkers, whose signatures are under all kinds of scientific developments, turn into a field of practice? Why is it that the geographies and individuals we praise have pioneered all kinds of scientific studies but have remained insensitive and indifferent to their application? Is this a coincidence or a choice? This study aims to seek answers to these questions.

Although our starting point in seeking answers to these questions is religious understanding, our main approach is based on the analysis of mentality. In other words, the perspective of religious understanding of economics is the cornerstone of this study. Let us make it clear up front that progress and progress is an economic output. Then, what is valuable is the access to economic opportunities and the formation of an economic organization that will make use of them. The style of economic organization and the framework in which the state is positioned in economic life are the main determinants of prosperity, progress, and peace. There cannot be any problem with Islam's absoluteness. Then, the main problem is that the religious perception in the process leading to progress and progress is blocked in the minds of Muslim-Turks so that the fertile conditions for the development of scientific activities cannot be formed.

Without economic prosperity, there can be no progress and reform. What brings about economic prosperity is a good economic organization style. The economic organization style of the countries at the forefront of the human development index works with market logic. Rationality is the main determinant of the economic organization style working with market logic. The main determinant of rationality is individuals' utilization of profit and rent-seeking opportunities. Because economically, there is no difference between profit and rent-seeking activities for individuals. The fact that this issue is morally problematic has a limited effect on the economic behavior of the individual. In terms of profit and rent-seeking activities, it should be stated that the economic organization of the state and its legal basis [rule of law public order] are important.

The concept of "civilization" has different meanings according to ideological affiliation: For some, it is technology, it is freedom, for some, it is piety, for others it is hope. Although everyone's understanding of civilization is different, in this study, we will define civilization as "the town whose citizenship is aspired to". Based on this definition, everyone has a town and civilization that they emulate. The common point of all of them is the emulation of the countries with a high human development index due to the low human development index of the geography of origin. It is not possible to talk about an understanding of emulation based on religion, morality, and culture. This was always the case in the historical process. The desired destination for migration should be a better destination for human development in the geography of origin. What better means is economic prosperity?

In the study, in particular, although great studies were carried out by the Turkish-Islamic tradition in the medieval period, the reason why the Renaissance process leading to economic

prosperity could not find its effect in this geography where science was developed was subjected to mentality analysis with a comparative analysis of Nizâmiye Madrasas and the University of Bologna.

Seeking the path to civilization in power shows that those who want to revive the Nizâmülmülk-Gazzâli typology are ready for the task. While the socio-economic developments in the world revealed that the application of this understanding did not yield the expected results and resulted in failure, this situation led to discussions on the necessity of the "commandments and prohibitions", which are the main core of religion, in a way that was undesirable in many respects. This inevitably led to an ideological confrontation. The understanding that accepts only what is its own and sees the reason for the failure or deficiencies of its own in the field of application in those who are not its own; for the situations that are not its own but which it observes that the results are good, they have developed a defense reflex with some explanations such as "we have said this before or we have done this before". The only data that reveals the meaninglessness of the ideological discussion of the issue is the low levels of welfare, law, and human development index in countries that try to live the world within the religious circle.